

Ar galima etniškumo ir nacionalizmo teorijų sintezė

Šio straipsnio tikslas yra trumpai aptarti bei kritiškai įvertinti egzistuojančias pagrindines etniškumo ir nacionalizmo teorijų grupes ir kartu pabandyti nubrėžti galimos pastarųjų integracijos būdus. Etniškumas suprantamas kaip įvairialypis reiškinys, kurio paaiškinimo bandoma ieškoti sudėtingoje genų, psichikos, sociumo ir kultūros sąveikoje. O nacionalizmas apibrėžiamas kaip politinė ideologija, teigianti etnosų ir valstybių sienų vienybę, kuri susiformuoja kaip modernizacijos procesų rezultatas.

Dažnai dar šiandien Lietuvos istorinis socialinis mokslas traktuoja etninį žmonijos susiskirstymą, etninę įvairovę, nacionalizmą, etnocentrizmą ar ksenofobiją kaip savaimę suprantamus dalykus. Tiriant nacionalinius judėjimus ar etninius procesus, nesigilinama į šių reiškinų esmę ir bendrąsias priežastis. Taip pat nesusimąstoma, kaip tai galėtų įtakoti tyrimo išvadas. Žinoma, galbūt tai yra ilgalaikio “vienintelės teisingos” teorinės sistemos viešpatavimo ir nelemto darbo pasidalijimo tarp istoriografijos ir istorinio materializmo padarinys. Marksistinei tradicijai nustojus galios, vis dėlto buvo ne tiek stengtasi ieškoti naujų požiūrio taškų, kiek atsigręžta į vokiečių romantikų metafizinį paveldą. Kadangi konceptualizacija yra pirmesnė nei stebėjimas ir suteikia prasmę stebimiems objektams, o istorinė medžiaga tampa prasminga tik ją interpretavus, taigi istorikams ir istorijos sociologams šioje disciplinoje taip pat reikalinga teorinė sistema, kuri paaiškintų esamą medžiagą, skatintų naujų faktų nustatymą ir kurią pačią būtų galima patikrinti naujais duomenimis. Tad šis straipsnis yra bandymas skatinti nacionalizmo ir etniškumo studijų teorinio pliuralizmo plėtotę Lietuvoje, kuri, mano supratimu, ir veda pažangos moksle link.

Dabartiniuose debatuose apie etniškumo kilmę ir prigimtį, anot A. D. Smitho, dominuoja tarytum keturi priešiški požiūriai: “primordialistinis” (angl. *primordial* pirmykštis – N.S.) prieš “instrumentalistinį” ir “perennialistinis” (angl. *perennial* amžinas – N.S.) prieš “modernistinį”¹. Šiame straipsnyje stengsiuosi parodyti, kad iš tikro yra galima šių tariamai nesutaikomų pozicijų sintezė. Pateiksiu argumentų, kad etniškumą vis dėlto galima apibūdinti ir kaip prigimtinį identitetą, ir kaip “pirmykštės” epochos išdavą, kurio realų turinį sąlygoja konkrečios kultūrinės bei socialinės-politinės aplinkybės, šiuolaikinėje vi-

suomenėje paverčiančios jį kartu ir moderniu reiškiniu. Etniškumą galima suvokti kaip įgimtą, o kartu ir įgytą, kaip daugiaamžę, o kartu ir modernią kolektyvinę tapatybę. Analizuojant šią sudėtingą problemą, pirmiausia būtų pravartu apibrėžti keletą šaltinių, iš kurių kyla šiuolaikinių etniškumo tyrinėtojų nesutarimai.

Pirmiausia tai, kad neegzistuoja šioje disciplinoje nusistovėjusi ir griežtai apibrėžta terminologija, veda prie tarpusavio nesupratimo ir dažnai beprasmių diskusijų. Žinoma, ši kliūtis yra gana lengvai įveikiama, jei diskurso dalyviai susitaria dėl vartojamų sąvokų turinio ir apimties. Tačiau pats diskursas turi būti pakankamai intensyvus. Dažnai ginčai kyla tada, kai apibendrinantys teiginiai daromi remiantis tik dalimi empirinių faktų. Mat antagonistinės teorijos pasitelkia skirtingą empirinę bazę. Tolesnės empirinės studijos gali atskleisti faktus, panaikinančius prieštaravimus tarp rungtyniaujančių teorijų ir požiūrių. Pavyzdžiui, H. Kohno teiginį, kad Viduramžiais religinė priklausomybė dominavo visų kitų socialinių diferenciacijų atžvilgiu, paneigė vėlesni istorikų S. Reynoldso, J. Armstrongo, J. Huizingos, M. Blocho ir B. Zientaros darbai. Buvo nustatyta, kad etninis susiskirstymas vaidino gana svarbų vaidmenį tiek Viduramžių Europoje, tiek ir Islamo pasaulyje, taigi religijos ir etninės tapatybės, kaip antagonistinių identitetų, teorinė priešprieša tapo beprasmiška². Dar sunkiau yra sutaisyti požiūrius, kai tyrinėjamas objektas yra pats savyje dialektiškai prieštaringas. Kaip antai šviesa (fotonų srautas) turi ir bangos, ir dalelės savybių, o organizmai tiek konkuruoja, tiek ir kooperuojasi tarpusavyje ekologinėse sistemose. Panašiai ir etniškumą galima būtų priskirti tokio tipo reiškiniams, nes jame dera dialektiškai prieštaringos savybės (pvz.: iracionalumas ir galimybė racionaliai manipuluoti etnine

priklausomybe, praeities elementai ir šiuolaikiškumas), egzistuoja ir jas akcentuojančios teorijos bei požiūriai. Tačiau nebūtinai jos turėtų būti suvokiamos kaip visiškai tarpusavyje nesuderinamos.

1. Teorinis diskursas

A. D. Smitho pasiūlyta etniškumo ir nacionalizmo teorijų klasifikacija gal yra neteisinga, kadangi ne visos teorijos telpa į šios klasifikacijos rėmus. Sociobiologinę ir ekologines teorijas jis priskiria "primordializmui", nors būtent šios teorijos kaip tik ir įveikia "primordializmo" ir "instrumentalizmo" dichotomiją. Taip pat ne visos teorijos nagrinėja abu šiuos reiškinius kartu. Pavyzdžiui, B. Andersonas, E. Hobsbawmas ir E. Gellneris visiškai nesidomi etniškumu ir jų teorijos skirtos nacionalizmui (kaip visiškai atskiram fenomenui) paaiškinti.

1.1. Teorijų analizė

1. Su etniniais reiškiniais ir procesais susiduria tiek istorikai, tiek sociologai, tiek ir politologai. Todėl pastarųjų konceptualizacija ir paaiškinimas yra svarbūs visoms šioms minėtoms mokslo šakoms. Teorijos ir yra niekas kitas, kaip darnus rinkinys logiškai susietų teiginių, kurių tikslas yra ką nors paaiškinti (šiuo atveju – etninę tapatybę ir nacionalizmą). Teorijas galima nagrinėti analizuojant jų sudėtinę dalis. S. Gaukrogeris skiria keturis glaudžiai tarpusavyje susijusius teorijų arba, kaip jis vadina, "aiškinamųjų struktūrų" dėmenis: *ontologiją, sąvokų sistemą, įrodymų lauką ir aiškinimo būdą*³.

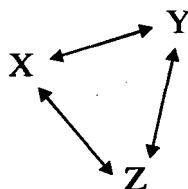
Teorijos ontologiją sudaro bendrosios pagrindinės apriorinės kategorijos, kurių rėmuose yra kas nors aiškinama. Ontologinės kategorijos turi būti nepriklausomos ir neišvedamos viena iš kitos. Štai teorijų prielaidos įtakoja atitinkamą kitų sąvokų apibrėžimą (mat galų gale visos sąvokos darnioje teorijoje turi būti suvedamos į tas bazines kategorijas).

Savo ruožtu, terminija nurodo, kokie faktai gali pagrįsti ar atmesti siūlomą paaiškinimą, apibrėždama "įrodymų lauką". Pavyzdžiui, jei kas nors bandytų kritikuoti "Racionalaus pasirinkimo" teoriją nurodydamas, kad Molotovo-Ribentropo paktas neatitiko nacių ir sovietų interesų, mat buvo paaukotos ideologinės nuostatos, tai "Racionalaus pasirinkimo" teoretikas, matyt, atsakytų, kad jis supranta "interesus" tik kaip materialius (labiausiai paplitusi interesų samprata) ir todėl ši kritika jo teorijai negalioja. Na, ir paskutinis dėmuo, aiškinimo forma, susieja teorijos aiškinamuosius teiginius į tam tikrą visumą.

Tiek gamtos, tiek ir socialiniuose moksluose yra skiriamos trys aiškinimo rūšys: *intencionalus, funkcišnis ir priežastinis* (kauzalinis). *Intencionalus* aiškinimas reiškinį aiškina pasiremdamas veikėjų nuostatomis, vertybėmis, norais, idėjomis ir pan. Funkciškai elgesys ar institucija X yra taisyklingai paaiškinama jos atliekamomis funkcijomis Y individui ar grupei Z arba, kitaip sakant, naudingomis pasekmėmis, jei:

1. Nustatoma, kad nagrinėjamas objektas X nulemia tam tikras pasekmes Y, kurios yra naudingos Z;
2. Z nenumato ir net nesuvokia priežastinio ryšio tarp X ir Y (kitai būtų intencionalus aiškinimas);
3. Yra nustatomas grįžtamasis priežastinis ryšys tarp Y ir X per Z⁴.

Schematiškai tai atrodytų taip:

Priežastinis aiškinimas išvardija visas materialiąsias aplinkybes ir sąlygas, kurios įtakoja aprašijamo reiškinio atsiradimą.

Jei sąmonės dalykai (norai, intencijos) yra reiškinų intencionalaus paaiškinimo pagrindas, tai jie kartu nubrėžia ir šios aiškinimo rūšies galiojimo ribas: norai, vertybės, mitai ir idėjos taip pat turi būti paaiškinti. Žinoma, galima juos išvesti iš kitų fundamentalesnių idėjų, bet vis tiek kada nors bus prieitas liepto galas ir reikės pasinaudoti arba funkcinio (reiškinys aiškinamas pastarojo sukeltomis naudingomis pasekmėmis, t.y. atliekamomis funkcijomis), arba priežastiniu aiškinimo būdu (nurodomos materialios aplinkybės arba sąlygos, kurios lemia nagrinėjamo reiškinio atsiradimą). Funkcinis aiškinimas taip pat nėra nepriklausomas nuo priežastinio aiškinimo, nes įmanomas tik atgalinio priežastinio ryšio dėka, kai X determinuoja Y ir Y palaiko X per Z. Tad tiek intencionalaus, tiek ir funkcinio paaiškinimų galiojimas ir patvirtinimas galiausiai priklauso nuo priežastinio paaiškinimo būdo.

1.2. Teorijų vertinimo kriterijai

Gana sudėtinga yra teorijų vertinimo problema. Pirmiausia visos nagrinėjamos teorijos dalys turi dėti tarpusavyje. Galima vertinti teorijos ontologijos ir sąvokų *nuoseklumą, paprastumą ir aiškumą*. Taip pat reikėtų žiūrėti, ar teorija iš tikro *paaiškina tai, ką ji skelbiasi paaiškinanti*. Jei šie du kriterijai yra

patenkinti, tai jokie faktai teorijos negali falsifikuoti, nes visada galima pasitelkti į pagalbą papildomas hipotezes, pakeisti aksiomas, sąvokas ir t.t. Tačiau tai, žinoma, gali sukomplicuoti pačią teoriją taip, kad ji nebeatitiks pirmojo kriterijaus. I. Lakatosas tokias teorijas vadino “*degeneruojančiomis tyrimo programomis*”. Jis pasiūlė mokslinę teoriją laikyti falsifikuota, jei – ir tik jei – yra pasiūlyta kita teorija su tokiomis charakteristikomis:

1. Turi papildomą empirinį turinį, t.y. numato naujus faktus, kurie yra neišvaiduojami arba net neįmanomi pagal ankstesnę teoriją;

2. Naujoji teorija paaiškina senosios sėkmę;

3. Dalis to naujo papildomo empirinio turinio yra patvirtinta⁵.

Tad, vertinant nacionalizmo ir etniškumo teorijas, bus atsižvelgiama į šiuos minėtus kriterijus.

1.3. Teorijų sistematika

Etniškumo ir nacionalizmo teorijos ontologiškai gali būti skirstomos į dvi grupes pagal tai, kaip atsako į klausimą, ar etniškumas išimtinai priklauso kultūrinių fenomenų sričiai, ar vis dėlto jis turi būti aiškinamas iš monistinės gamtamokslinės pasaulėžiūros pozicijų. Žodžiu, esminę takoskyrą lemia *Kultūros* ir *Natūros* santykio nusakymas. “Kultūralistai” charakterizuoja etniškumą kaip specifinį kultūrinį reiškinių, o “natūralistai” atmeta kultūros ir natūros priešpriešą ir žvelgia į žmoniją kaip į biologinę rūšį, evoliucionuojančią žemės biosferoje kartu su daugeliu kitų ne mažiau unikalių rūšių, veikiant tiems patiems dėsningumams. Kultūra, anot jų, yra autonomiška, tačiau vis dėlto priklauso nuo planetos ekosistemos, ir pats žmonių sugebėjimas kurti ir naudoti kultūrą

evoliucionavo natūraliosios atrankos būdu. *Kultūralistinės* paradigmos viduje galima išskirti “primordialistus”, “instrumentalistus” (ekonomistinės, transakcinės ir politinio konflikto teorijos) ir dar vieną grupę – “etnosimbolistus” (žr. 1 lentelę).

Jei nagrinėtume etniškumo teorijas pagal aiškini-
mo pobūdį, tai dauguma jų, griežtai vertinant, yra arba *intencionalistinės* (“primordialistai” ir “etnosimbolistai”), arba *funkcionalistinės* (“instrumentalistai” ir “ekologai”), ir tik sociobiologai naudoja *priežastinį-funkcinį* paaiškinimą. Dauguma nacionalizmo teorijų aiškina pastarąjį funkciškai (Gellneris, Hobsbawmas, Deutschas, Andersonas, Breuilly’s, Giddensas, Nairnas, Hechteris, Armstrongas), tačiau taip pat yra populiaris intencionalios interpretacijos (Kohnas, Kedourie’s, Smithas, Connoras). Na, o R. P. Shaw ir Y. Wongas bei Garry’s Johnsonas bando surasti kauzalinį-funkcinį paaiškinimą. Be to, nacionalizmo teoretikai nesutardami dėl nacionalizmo ir nacijų susiformavimo chronologijos gali būti priskirti “antlaikiškai”, “modernistinei” ir “transformacinei” paradigmoms.

1.3.1. “Primordialistai”

“Primordialistinio” požiūrio atstovai E. Shilas ir C. Geertzas⁶ teigia, kad etniniai ryšiai yra savarakiškas socialumo tipas, kurio nereikia tapatinti nei su klasine, nei su pilietine priklausomybe. Etniškumas, jų manymu, kyla iš prisirišimo prie tokių pirmųkščių “socialinės egzistencijos duotybių”, kaip gimimas tam tikroje giminėje, kalbinėje ar religinėje bendrijoje, kuri turi savitus papročius ir gyvenimo būdą. Štai šis aklo likimo nulemtas įvykis sąlygoja, kad tos “duotybės” paliеka neišdildomą pėdsaką individų kolektyvinėse tapatybėse – taigi turi ypatingą

1 lentelė. Nacionalizmo ir etniškumo teorijų grupės

Nacionalizmo ir etniškumo prigimtis	Nacionalizmo ir nacijų chronologija		
	Modernūs reiškiniai	Modernūs + ikimodernūs elementai	Istoriškai nekintantys reiškiniai
Kultūrinė	<u>Instrumentalistai</u> (Gellneris, Andersonas, Barthas, Hechteris, Nairnas, bet be Brasso)	<u>“Transformacinės”</u> ir <u>etnosimbolistinės</u> teorijos (Smithas, Brassas, Armstrongas, Connoras)	<u>“Antlaikiškos”</u> koncepcijos
Genetinė- psichokultūrinė		<u>Sociobiologai</u> (Van den Berghe, Johnsonas, Shaw ir Wongas)	<u>Ekologinės</u> teorijos (Gumiliovas, Abruzzis)

gą galią sukelti stiprias solidarumo emocijas.

Tačiau "primordialistai" iš esmės tik konstatuoja fundamentalią etninės tapatybės ir sentimentų svarbą, bet jos nepaaiškina. Pasakyti, kad žmonės yra prisirišę prie savo kalbos ar religijos, nepakanka, būtina nurodyti ir to prisirišimo priežastis. Be to, etninės tapatybės, kaip ontologinės duotybės, egzistuojančios nuo neatmenamų laikų, suvokimas kertasi su empiriniais duomenimis. Jei taip būtų, tai etninis identitetas turėtų būti pastovus ir stabilus, tačiau etninės savimones ir etninių sentimentų stiprumas, kaip teigia Van den Berghe, svyruoja priklausomai nuo aplinkybių⁷. Daugeliu atveju individai sąmoningai manipuliuoja savo etnine priklausomybe, pvz., tam, kad išvengtų represijų, ar pasipelnymo tikslais. Ne visą laiką ir gimimas lemia etninę priklausomybę. Atsiranda nauji etnosai ir išnyksta seni; keičiasi etninių grupių vartojamos kalbos, papročiai, religijos ir, žinoma, gyvenamosios teritorijos, bet išlieka etninė tapatybė. Kaip visa tai suderinti su "primordialistiniu" požiūriu? Kaip paaiškinti šiuos procesus, remiantis "primordializmo" teiginiais?

1.3.2. "Etnosimbolistai"

"Etnosimbolistai", jei taip galima apibūdinti J. Armstrongo, W. Connor ir A. D. Smitho pažiūras, skirtingai nei "primordialistai", nemanoma etniškumą esant pagrindine kolektyvine žmonių tapatybe, išlikusia iš neatmenamos pirmykštės epochos, taip pat jie neakcentuoja prigimtinio narystės etnose pobūdžio ir kreipia savo dėmesį į etninės grupės narių bendros giminystės jausmą, bendros kilmės mitus, etninius simbolius, vertybes, ritualus bei savitas etninės kultūros formas. W. Connor nuomone, etniškumo šerdyje glūdi neracionalios kraujo giminystės emocijos, kurias sukelia įvairūs simboliai ir bendros kilmės mitai. Smithas taip pat teigia, kad tokie kultūros elementai, kaip bendros kilmės mitai, istoriniai atsiminimai ir panašiai, sudaro etninės bendrijos "mitinį-simbolinį kompleksą" ir būtent šio komplekso perdavimas ateities kartoms (ypač akcentuojama bendros kilmės mito svarba) užtikrina etninės bendrijos išlikimą⁸.

Vargu ar teisingos "etnosimbolistų" pastangos visiškai redukuoti etniškumą į kultūrą. Kultūros variacijos dažnai nesutampa su etnine diferenciacija. Tie patys kultūriniai bruožai būdingi kelioms etninėms grupėms, o vieno etnoso ribose kultūra esti labai įvairialypė⁹. Žinoma, negalima nesutikti su bendros kilmės mitų, simbolių, ritualų svarbos akcentavimu, tačiau lieka neaišku, iš kur pastarieji semiasi tos emocinės jėgos, tos mistinės galios

sukelti tautiečių solidarumą ir pasiaukojimą. Taip pat neaišku, kodėl gi vieni tautiečiai miršta už tuos simbolius, o kitiems tai yra nė motais, nors visi priklauso tai pačiai etninei grupei.

1.3.3. "Instrumentalistai"

"Instrumentalistinės" etninės diferenciacijos teorijos (O. Patersono, M. Hechterio, M. Banton, F. Bartho, P. Brasso, A. Coheno) teigia, kad etniškumas yra tam tikras kultūrinių vertybių ir kitų kultūros elementų derinys, kurį individai panaudoja kolektyvinei mobilizacijai tarpusavio politinėje ir ekonominėje konkurencijoje bei kolektyvinių ribų palaikymui. Tai yra tartum tam tikras simbolinių ir organizacinių resursų tipas. Simboliai koordinuoja grupių narių veiklą: suteikia tikslą, nurodo veiksmų formas ir kryptį. Etniškumas yra tik vienas iš keleto kolektyvinių identitetų, o šiaip jau žmonės turi visą spektrą kolektyvinių tapatybių (pradedant šeima, baigiant religija) ir konstruoja, pasirenka ar panaudoja kiekvieną atitinkamose situacijose, kada ta ar kita tapatybė geriausiai užtikrina individų interesus. Žodžiu, tapatybės yra tartum drabužiai, kuriuos žmonės užsivelka tinkama proga. Tų tapatybių turinys ir reikšmė yra gana nepastovūs ir takūs, priklausomai nuo ekonominių ir politinių aplinkybių. Todėl žmonių kolektyvinės tapatybės niekada nėra statiškos, ir yra beprasmiška ieškoti kokios nors jų "esmės". Taigi ir etniškumo priežasčių nereikia ieškoti nei žmogiškoje prigimtyje, nei istorijoje. Ne tik patys etnosai yra skirtingi, bet jų forma ir turinys nuolat transformuojasi laiko tėkmėje. Mat simboliai, vertybės, ritualai, kaip ir kiti kultūros dalykai, lengvai pakeičiami ar net išrandami, pritaikant juos prie individų ar grupių poreikių¹⁰.

"Instrumentalistus", savo ruožtu, galima taip pat kritikuoti už nepagrįstą etniškumo redukciją į ekonominių (M. Hechteris, O. Pattersonas) ar politinių santykių lygmenį (P. Brassas). Jei tai būtų teisinga, tai ekonominiai ir politiniai skirtumai turėtų generuoti etninius skirtumus, o tai labai sunku pademonstruoti empiriškai. Ekonominės diferenciacijos mažėjimas, taip pat ir politinių konfliktų išsprendimas turėtų lemti etninio pasidalijimo išnykimą, o tam prieštarauja gerai žinomų etniškai heterogeniškų šalių pavyzdžiai: Belgija, Šveicarija¹¹.

1.3.4. Ekologinės etniškumo teorijos

"Natūralistus" galima suskirstyti į du pogrupius: "sociobiologus" ir "ekologus". Pirmieji (P. L. Van den Berghe, C. Irwinas, G. R. Johnsonas, R. P. Shaw ir Y. Wongas), suvokdami etniškumą kaip išplėstą

giminystę, atramos taško savo mąstymui ieško naujoje neodarvinistinėje evoliucinės genetikos, etologijos ir ekologijos sintezėje, t.y. sociobiologijos disciplinoje¹². „Ekologai“ (W. Abruzzis ir L. N. Gumiliovas) aiškina etniškumą kaip vieną iš žmonių kolektyvinės adaptacijos prie mūsų planetos landšaftinės įvairovės formų – ne tiek morfologinės struktūros, kiek elgsenos pakitimų dėka¹³.

Ekologinės teorijos teigia, kad būdingos konkrečiam etnosui elgesio formos sudaro visuminį ekologinį grupės „pragyvenimo stilių“, kurio dėka etninė grupė eksploatuoja konkrečios aplinkos resursus, kadangi būtini žmonių egzistencijai palaikyti resursai yra netolygiai pasiskirstę erdvės ir laiko požiūriu, o be to, jie egzistuoja įvairiais pavidalais. Todėl jų įsisaivinimas ir reikalauja specialių metodų, technikų ir atitinkamos socialinės organizacijos. Tai, Gumiliovo ir Abruzzio nuomone, lemia žmonijos etninę įvairovę. Jei keičiasi aplinka ir resursų konfiguracija, esamos etninės adaptacijos gali neatitikti naujos išteklių organizacijos ir gali prireikti naujos etninės grupės su naujomis elgsenomomis, t.y. su nauja etnine tapatybe.

Ekologų pozicijos teisingumu verčia abejoti tai, kad etninės ribos dažnai nesutampa su landšaftinėmis zonomis. Tame pačiame gamtiniame areale gyvena ar gyvena kelios etninės grupės, besiverčiančios tuo pačiu verslu. O ta pati etninė grupė eksploatuoja skirtingus landšaftus. Šumerai, akadiečiai, chaldėjai užsiėmė daugiausia drėkinamąja žemdirbyste, tačiau buvo skirtingi etnosai. Dalis čiukčių yra klajokliai elnių augintojai, kiti – medžiotojai ir žvejai, bet tai nepakerta jų etninio vientisumo, o tokia pačiame landšafte gyvenantys eskimai sudaro atskirą etninę grupę. Tokia pati situacija yra ir Norvegijos arktinėje pakrantėje, kur samai, kaip ir norvegai, verčiasi žūkle ir žemdirbyste, bet vieni su kitais nesitapatina¹⁴.

1.3.5. Sociobiologinė etniškumo teorija

Sociobiologai teigia, kad žmonės, kaip ir kiti gyvi organizmai, neveikiant papildomiems faktoriams, turi natūralios atrankos sąlygotą polinkį atpažinti įvairius genetinės giminystės laipsnius ir atitinkamai altruistiškai reaguoti į giminaičius. O kadangi, anot jų, nėra ir nebuvo etninės grupės, kurios tapatybė nesiremtų bendros kilmės pajutimu ar mitu, tai sociobiologai charakterizuoja etniškumą ir rasizmą kaip išplėstines nepotizmo formas – polinkį proteguoti gimines prieš negimines ir artimesnius giminaičius prieš tolimesnius gimines. Toks teiginys yra paremtas vadinamąja *Hamiltono taisykle* (kertinė sociobiologijos teorema). Britų entomologas W. Hamiltonas 1964 metais parodė, kad identiškų genų

kiekis palikuonių kartoje gali padidėti, jei juos „nešantys“ organizmai ne tik patys aktyviai dauginsis, bet ir padės jiems giminųjų organizmų reprodukcijai¹⁵. Mat pastarieji taip pat nešioja bendros kilmės keliu paveldėtą dalį tų pačių genų kopijų. Anot Hamiltono, altruistinis elgesys (kai aukojamas individualus reprodukcinis potencialas) natūraliosios atrankos gali būti palaikytas tik tuo atveju, jei $c < rb$, kai c žymi altruisto reprodukcinio potencialo sumažėjimą arba altruistinio poelgio kainą, b žymi naudą, kurią gauna altruistinio akto recipientas, ir r yra giminūgumo koeficientas tarp altruisto ir recipiento (giminūgumo koeficientas tarp dviejų individų A ir B – tai tikimybė, kad bet koks atsitiktinai pasirinktas genas, priklausantis A, yra identiškas B individo genui, esančiame tame pačiame lokuse). Rūšyse, kurios dauginasi lytiniu būdu, kiekvienas individas gauna pusę genetinės medžiagos iš tėvo ir pusę iš motinos. Vadinasi, tėvų ir vaikų (jei nėra inbrydingo), taip pat siblingų genetinis koeficientas yra 0.5; senelių ir anūkų, taip pat dėdžių, tetų ir sūnėnų, dukterėčių – 0.25; pirmos eilės pusbrolių – 0.125 etc. O kadangi, sociobiologų manymu, žmonių evoliucija vyko Afrikos savanose, kuriose sėkmingas išlikimas reikalavo kolektyvinių pastangų, vadinasi, didesnę tikimybę išlikti turėjo tie genai, kurie sąlygojo didžiausią reprodukcinę sėkmę jų „nešėjams“, t.y. tiems, kurie kooperavosi su savo giminaičiais. Natūralioji atranka gali skatinti netgi savižudišką elgesį, jei tai padeda identiškų genų transmisijai į palikuonių kartas. Taigi, jei žūdama motina išgelbėja tris vaikus ($1 < 0.5 \times 3$), tai visas jos genų rinkinys, labiau tikėtina, bus kitoje kartoje. Etnocentrizmo aritmetika yra labai paprasta: jei evoliuciniu požiūriu mirti už individą, su kurio r yra 0.004, neapsimoka, tai paguldyti galvą už 500 tokių žmonių visiškai atsipera matuojant evoliucine valiuta, t.y. *bendraja reprodukcinė sėkmė* ($1 < 0.004 \times 500$). Vadinasi, jei c ir b reikšmės būtų pastovios, tai kooperacijos laipsnis būtų tiesiogiai proporcingas, o konflikto laipsnis būtų atvirkščiai proporcingas bendrų genų kiekiui tarp organizmų. Tačiau kadangi realiame pasaulyje būtent aplinka lemia altruistinio elgesio kainos ir naudos santykį (pvz., esant badui naudingesnis yra abortas, kadangi kūdikis vis vien neišgyvens) – giminūgumas yra reliatyvus. Sociobiologinė teorija nenumato, kad giminaičiai visą laiką tik taikiai bendradarbiautų, ir skiria kelis giminystės lygmenis: „mažoji šeima“, „didžioji šeima“, giminė, gentis, subetninė grupė ir etnosas. Šie lygmenys įsilieja vienas į kitą, ir tik konkrečios aplinkybės bei individų interesai diktuoja aktyvų solidarumo lygmenį konkrečiu laiku ir konkrečioje vietoje¹⁶.

Nors sociobiologija ir gali pateikti patenkinamą bendrąjį etniškumo evoliucijos paaiškinimą, tačiau jis nėra pakankamas, kad paaiškintų etniškumo egzistenciją šiuolaikinėse visuomenėse, kurių narių tarpusavio genetinio giminingumo koeficientas artėja prie nulio. Na, ir, žinoma, sociobiologija negali paaiškinti, kodėl būtent tos, o ne kitos etninės grupės susiformavo ar išnyko istorijos bėgyje. Taip pat tiesioginis sociologinių įvykių siejimas su genetika, mano galva, iškreipia priežastinę grandinę. Tai sukelia sunkumų, aiškinant konkrečias istorines ir politines situacijas (pvz., individų asimiliacija ne mišrių santuokų keliu). Žodžiu, sociobiologinė etniškumo teorija ignoruoja psichologinį kauzalumo lygmenį ir peršoka tiesiai prie elgsenos, užuot kreipusi dėmesį į ją lemiančius psichinius mechanizmus (šie priekaištai, iš dalies, yra netaikomi G. Johnsonui, R. P. Shaw ir Y. Wongui). Mat Hamiltono taisyklė yra labai bendro pobūdžio. Ji turėtų galioti kiekvienai biologinei rūšiai bet kurioje planetoje, kur individai sąveikauja su savo giminaičiais. Ji paprasčiausiai aprašo tikimybinį genų pasiskirstymą palikuonių kartoje priklausomai nuo altruistinės sąveikos narių tarpusavio giminingumo koeficiento ir sąveikos kainos/naudos santykio. Bet ji nieko negali pasakyti, kaip konkrečiai tie nešėjai maksimizuoja savo bendrąją reprodukcinę sėkmę. Todėl yra akivaizdu, kad sociobiologinę etniškumo teoriją reikia papildyti, nurodant psichologinius, ekologinius, istorinius, sociologinius ir kultūrinius paaiškinimus, idant galima būtų suprasti specifines etniškumo variacijas laiko ir erdvės požiūriu.

Dauguma etniškumo teorijų pagal aiškinimo pobūdį yra arba *intencionalistinės* ("primordialistai" ir "etnosimbolistai"), arba *funkcionalistinės* ("instrumentalistai" ir "ekologai"), ir tik sociobiologai naudoja *priežastinį-funkcinį* paaiškinimą. "Primordialistai" ir "etnosimbolistai" *intencionalistiškai* aiškina etninę diferenciaciją todėl, kad nurodo ją gimdančius mitus, "kraujo giminytės" idėjas, moralines vertybes ir kitas reflektuojamas kultūrinės ypatybes. Kadangi šie sąmonės dalykai yra etninio reiškinio intencionalaus paaiškinimo pagrindas, jie kartu nubrėžia ir šios aiškinimo rūšies galiojimo ribas: mitai, simboliai ir tikėjimai taip pat turi būti paaiškinti. Žinoma, galima juos išvesti iš kitų, fundamentalesnių idėjų, bet vis tiek kada nors bus prieitas liepto galas ir reikės pasinaudoti arba funkciniumi (reiškinys aiškinamas pastarojo sukeltomis naudingomis pasekmėmis, t.y. atliekamomis funkcijomis), arba priežastiniu aiškinimo būdu (nurodomos materialios aplinkybės arba sąlygos, kurios

lemta nagrinėjamo reiškinio atsiradimą). Funkcinis paaiškinimas, kurį taiko "instrumentalistai" ir "ekologai", iš tikro yra pseudofunkcinis. Mat "instrumentalistinės" ir "ekologinės" teorijos nenurodo atgalinio priežastinio ryšio tarp naudingų etniškumo pasekmių (ekonominės ar ekologinės nišos resursų monopolizavimo arba politinės mobilizacijos) ir pačios etninės diferenciacijos. Jos paprasčiausiai implikuoja, kad etnosų nariai suvokia etniškumo naudą, tačiau tokia prielaida atrodo gana neįtikimai, kai individai žūsta už savo etninį identitetą. Sunku įsivaizduoti, kokios naudos jie tada siekia. O jeigu vis dėlto santykis tarp naudos ir etniškumo būtų sąmoningai neįžvelgiamas, tada reikėtų atrasti kauzalinį sąryšį arba bent jį postuluoti. Deja, šiuo atveju nėra nei to, nei kito.

Sociobiologinė teorija iš esmės pateikia taisyklingą funkcinį ir priežastinį etniškumo paaiškinimą. Etninė diferenciacija yra aiškinama etnocentriškų individų sąveika, o tos etnocentriškos savybės, savo ruožtu, individų genų ir aplinkos plačiąja prasme jungtiniu poveikiu. Etninė tapatybė ir etnocentrizmas yra naudingi tam tikromis sąlygomis, kadangi padidina juos turinčių individų genų skaičių palikuonių kartoje, o pastarieji (genai) vėl įtakoja etnocentristines individų savybes naujojoje kartoje. Individams visiškai nebūtina suvokti etnocentriškos elgsenos poveikio genų distribucijai kitoje kartoje, svarbu, kad tik jie elgtųsi etnocentriškai. Tačiau, kaip jau minėjau anksčiau, iš sociobiologinės teorijos lieka neaiškus tikslus priežastinis ryšys tarp genų ir elgsenos. Psichologinio lygmens ignoravimas iškreipia tą ryšį. Vis dėlto, nepaisant visų šių spragų, manau, kad sociobiologinė paradigma yra perspektyviausia tolesniam bendrosios etninės diferenciacijos teorijos kūrimui. Pati etniškumo sociobiologinė teorija geriausiai atitinka anksčiau minėtus tris teorijų vertinimo kriterijus: ji paprasta, taupi (mažai postulatų, platus aiškinimo spektras) ir nuosekli; taip pat ji numato naujus faktus (pvz.: giminingumo atpažinimo mechanizmus, kurie aptikti tiek tarp gyvūnų, vabzdžių, tiek ir tarp žmonių, didesnę prievartą vaikų atžvilgiu šeimose, kur vienas iš tėvų yra netikras, lyčių elgsenos strategijas).

Taigi matome, kaip įvairios etniškumo teorijos pabrėžia išskirtinį vieno ar kelių veiksnių vaidmenį, suteikdamos pastariesiems išimtinį aiškinančio faktoriaus statusą, ir dažnai neteisingai nurodo jų vietą bendrame etniškumo paaiškinyje. Žinoma, tai nereiškia, kad jų pasitelkiami veiksniai neturi įtakos, tačiau išsamiaje paaiškinyje ne tik visi veiksniai, sąlygojantys nagrinėjamą reiškinį, turi būti išvardyti,

bet kartu nurodytas kaip galima tikslesnis jų tarpusavio sąryšis laiko ir erdvės požiūriu. Todėl, matyt, galima jas tarpusavyje konceptualiai integruoti. Tai įmanoma pasiekti dviem būdais: panaikinant ontologinį prieštaravimą tarp “kultūralistų” ir “natūralistų” bei sujungiant *intencionalistinį, funkcionalistinį* ir *kauzalinį* etniškumo paaiškinimus.

1.3.6. Nacionalizmo ir nacijų kilmės teorijos

Be anksčiau minėtų A. D. Smitho “modernistinės” ir “antlaikiškos” paradigmu, moksliniame diskurse apie nacionalizmo ir nacijų kilmės chronologines ribas egzistuoja dar ir trečia teorijų grupė: jas galima būtų pavadinti “transformacinėmis” nacionalizmo teorijomis; beje, prie pastarųjų būtų priskirtinos ir paties A. D. Smitho pažiūros.

Iki antrojo pasaulinio karo nacionalistinė ir “antlaikiška” nacijų samprata dominavo socialinių ir humanitarinių mokslų sluoksniuose (pvz., vokiečių istorinė mokykla). Situacija radikaliai pasikeitė septintajame dešimtmetyje, ir nuo tol populiariausi yra modernistai (praktiškai visi, išskyrus Smithą, P. Brassą, Armstrongą, R. Shaw ir Y. Wongą). “Antlaikiškų” koncepcijų požiūriu, žmonija natūraliai susideda iš nacijų – unikalių, savitų politinių ir kultūrinių bendrijų, turinčių savo charakterį, tautinę dvasią, bendrą kilmę, nepakartojamą istorinį likimą ir vienintelę tėvynę. Jos taip pat teigia, kad nacijos egzistuoja nuo neatmenamų laikų, tik kai kurie nariai pamiršo savo nacionalinį identitetą, kurį atgaivinti ir ugdyti yra patriotų uždavinys, nes tik tautoje individai gali visapusiškai realizuoti savo kūrybines galias ir laisvę¹⁷.

Modernistų manymu, nacijos ir nacionalizmas yra iš esmės XIX–XX amžiaus reiškiniai. Modernistinės paradigmos pagrindinės charakteristikos yra tokios:

1. Nacijos nėra senesnės už Prancūzijos Didžiąją revoliuciją;

2. Nacijos ir nacionalizmas yra specifinių modernių istorinių procesų (kapitalizmo, industrializacijos, biurokratizacijos, demokratizacijos, masinių komunikacijų plėtros, sekuliarizacijos, urbanizacijos ir masinės edukacijos) pasekmė;

3. Nacijos yra sukurtos ar išrastos tam tikros žmonių klasės, t.y. jos yra nacionalistų konstruktas, kurie naudoja pastarąjį kovoje dėl statuso ir resursų;

4. Nacijos yra praeinantys reiškiniai, ir jos dings, kai tik jas pagimdžiusios istorinės sąlygos neteks savo galios¹⁸.

Nacionalistų teiginiai apie nacijų senovę, modernistų nuomone, švelniai tariant, yra klaidingi, jiems prieštarauja palyginti visai neseniai susidariusios

Pietų Amerikos nacijos, taip pat tokie faktai, kad nacijos, skirtingai nuo ankstesnių epochų etninių kolektyvų, yra masinės teisinės-politinės ir teritorinės bendrijos, o kartu ir sudedamosios tarptautinės sistemos dalys¹⁹. Kita vertus, nacionalistiniai paaiškinimai, apeliuojant į kažkokį “kraujo šauksmą” ar “tautos dvasią”, yra neįtikinantys ir patys reikalauja būti paaiškinti. Iš tikro modernistai yra teisūs sakydami, kad tiek bendra nacijos kilmė, tiek ir “savastis”, kaip tai supranta nacionalistai, yra fikcija: užkariavimai, migracija, mišrios vedybos paverčia paistalais kalbas apie kažkokių bendrus visai nacijai protėvius ar unikalią nacijos “sielą”. Ankstesnėse epochose nacionalizmo ir nacijų buvimas buvo neįmanomas, nes agrarinėse visuomenėse nebuvo jokio poreikio suvienyti įvairius socialinius sluoksnius ir izoliuotus geografinius regionus į stambesnius kultūriškai ir politiškai homogeniškus vienetus. Nacijos išrandamos ar susiformuoja, idant patenkintų modernizacijos procesų generuotus funkcinis reikalavimus²⁰. Tačiau patys modernistai negali paaiškinti ikimodernių etninių bendrijų egzistavimo bei kodėl šiuolaikinėje epochoje vyrauja būtent nacijos, o ne kito tipo bendrijos (pvz., klasės), taip pat juos galima apkaltinti pseudofunkcionalizmu (žr. aukščiau) ir kitomis “instrumentalizmo” nuodėmėmis (žr. aukščiau).

“Transformacinių” nacionalizmo teorijų atstovai su Smithu priešakyje šiuo atveju neklysta nurodydami, kad nacijos formuojasi ikimodernių etninių bendrijų pagrindu. Jie mano, kad modernistai dramatiškai modernios ir tradicinės visuomenės skirtumus. Modernybė žmonijos istorijoje jokia būdu nėra radikali socialinė revoliucija, kuri nutraukė visus saitus su praeities epochos socialinėmis struktūromis, tikėjimais ir pan. Greičiau yra kontinuali raida. Ne visos modernios socialinės institucijos yra visiškai naujos. Daugelį jų modernizacija tik transformavo, pritaikydama savoms reikmėms. Viena iš tokių modernių socialinių institucijų yra nacija. Nors nacijos, anot Smitho, Brass, Armstrongo, yra, be abejonės, modernūs reiškiniai, tačiau jų šaknys siekia Viduramžius ir net Antiką. Ankstesnių epochų etniniai dariniai yra suprantami tartum modernių nacijų formavimosi matricos. Nacijos, kaip kultūrinės-istorinės, ekonomiškai ir politiškai integruotos bendrijos, išsirutuliojo iš etninių bendrijų, arba *ethnie* (Smithas vartoja sinonimiškai prancūzišką terminą – N.S.), t.y. kultūrinių žmonijos junginių, kurių nariai turi tam tikrą savivardį, bendros kilmės mitą, truputėlį istorinių atsiminimų, bendrą istorinę teritoriją arba

bent jau sentimentus anksčiau turėtai "tėvynei", vieną ar kelias bendras kultūrinės charakteristikas ir grupinio solidarumo jausmą. Ankstesnių epochų kultūriniai simboliai, mitai, vertybės modernizacijos eigoje buvo sulydomos su pilietiniais-valstybiniais elementais, ir tuo būdu susidarė nacijos. Nacijos yra tartum hibridinis darinys, susidedantis iš etninio ir pilietinio sandų: bendros kilmės mitai, simboliai, istoriniai atsiminimai sudaro nacijų etninę "šerdi", o bendra ekonomika ir politinės narių teisės bei pareigos – pilietinį dėmenį. "Transformacinės" teorijos neneigia modernizacijos procesų reikšmės. Pavyzdžiui, Smitho įsitikinimu, nacijų susiformavimą nulėmė "trilypė revoliucija": ekonominėje (kapitalizmas, industrializacija), karinėje-administracinėje ir švietimo-kultūros srityse²¹.

Labai yra abejotina, ar tos etninių bendrijų transformacijos į nacijas vyko tikrovėje, ar tai nėra tik manipuliavimas sąvokomis. Juk "nacija", pasak Smitho ar Armstrongo, – tai niekas kitas, o ekonomiškai integruota ir demokratiška etninė bendrija (Brassas apibrėžia naciją šiek tiek kitaip – kaip politizuotą etninę bendriją). Iš to seka, kad transformuojasi ne etninė bendrija, bet socialinės-ekonominės ir politinės struktūros. *Ethnie* transformacija būtų tų penkių etninės bendrijos bruožų kaita, o jie gi išlieka. Modernizacija sudaro sąlygas periferinių etninių bendrijų asimiliacijai į dominuojančią etninę grupę kartu su centralizuotu valstybės administravimu, demokratėjimu, integruota ekonomika, industrializacijos sąlygotu gyventojų mobilumu, visuotiniu švietimu ir raštingumu, standartizuota kalba ir kultūra. Dėl šių procesų valstybės sienos sutampa su etninės bendrijos ribomis. Viduramžiais burgundai ir normandai buvo atskiri etnosai, o dabar šie vardai žymi etnografinės sritis. Galima, žinoma, tai pavadinti prancūzų nacijos formavimusi (*nation-building*), bet taip pat sėkmingai galima manyti, kad vyko paprasčiausia normandų, bretonų, akvitaniečių, burgundų, gaskonų, Langedoko gyventojų asimiliacija į prancūzų *ethnie*, kurio teritorija ankstyvaisiais Viduramžiais apsiribojo tik *Il de France*. Tai gal nacija yra tik etninė bendrija, prisitaikiusi prie modernių sąlygų, nereikalinga sąvoka, o *ethnie* transformacija – fiktyvi? Taip pat etninių "transformacijų" teoretikai negali atsakyti, kodėl tie etniniai mitai ir simboliai egzistuoja ikimoderniais laikais. Kodėl žmonės nuolat išsigalvoja bendros kilmės mitus, idant sustiprintų bendruomeninius saitus? Kodėl iš viso grupuojamasi pagal tariamą kraujo giminystės principą?

2. Galimos etniškumo ir nacionalizmo studijų teorinės integracijos gairės

Mokslinis procesas susideda iš keleto tarpusavyje glaudžiai susijusių procedūrų: duomenų rinkimo, remiantis kokiomis nors išankstinėmis teorinėmis prielaidomis ir metodais, empirinių faktų nustatymo, jų apibendrinimo, alternatyvių interpretacijų generavimo ir galiausiai pastarųjų sintezės. Pažanga kiekvienoje mokslo srityje yra kartu ir komuliatyvus, ir diskontinualus procesas: studijuojami autorių darbai, pašalinami netikslumai, nenuoseklumai ir paliekama, kas geriausia, kuriant naujas sintetines teorijas, t.y. randant integruojančius principus, kurie kartu dažnai žymi paradigminę kaitą tam tikroje mokslo šakoje ar disciplinoje. Sėkmės laidas dažnai slypi pastangose nuosekliai, t.y. atitinkamų mokslinio pažinimo sričių conceptualinėje integracijoje suderinti iki tol prieštaringas koncepcijas ar net izoliuotas disciplinas.

2.1. Terminologinė painiava

Pirmiausia reikėtų tiksliau apibrėžti vartojamas "etniškumo" (ethnicity), "etninės grupės" arba "etnosos", "etnocentrizmo" ir "etninės savimonės" sąvokas. Daugumą "etniškumo" apibrėžimų galima priskirti vienam iš trijų semantinių laukų:

1. Etniškumas, kaip priklausomybės etninei grupei jausmas;
2. Etniškumas, kaip savybių visuma, kuri charakterizuoja etninę grupę;
3. Etniškumas, kaip kolektyvinė tapatybė, paremta bendros kilmės suvokimu, giminyste, kultūrinėmis ir/ar morfofiziologinėmis charakteristikomis.

Kadangi antrasis apibrėžimas yra tautologiškas (kas gi apibrėžia etninę grupę, ar tik ne etniškumas?), o pirmoji reikšmė neturi realaus referento, nes etniškumas, kaip jausmas, niekuo nesiskiria nuo kitų kolektyvinės priklausomybės jausmų (tik jausmo objektu), tai trečioji reikšmė būtų priimtinausia. Etniškumas yra vienas iš žmonijos *genealoginių kolektyvinių tapatybių* tipų, kurį sudaro *bendrą tam tikros grupės žmonių kilmę nurodantys kultūriniai požymiai*. Egzistuoja ir kitokių tipų genealoginės tapatybės: rasinė, gentinė, gimininė ir šeiminė. Skirtingai nuo etniškumo, rasinę tapatybę sudaro grupės narius diferencijuojantys morfofiziologiniai žymenys, o tai, kokiai giminei žmogus priklauso ikiagrarinėse visuomenėse, *paprastai žinoma asmeniškai, prima facie*. Gentinės tapatybės pagrindiniai indikatoriai paprastai būna tikslios individo šeimos ir giminės genealogijos žinios.

Todėl žmonių grupes arba kolektyvus, kurių nariai tiki bendra kilme ir giminyste, skiria save nuo kitų panašių grupių pagal kultūrinius ir/ar fizinius bruožus ir dažniau tuokiasi tarpusavyje nei su kitų grupių nariais²², būtų galima vadinti „etninėmis grupėmis“ arba „etnosais“. „Etnocentrizmu“ galima vadinti psichologinę nuostatą, teigiančią, kad savas etnosas yra teisingesnis, pranašesnis ir pan. už kitus etnosus. Iš tokios nuostatos išplaukiantis diskriminacinis elgesys būtų vadinamas „etnocentristine diskriminacija“. „Etninę savimonę“ sudaro etnosą narių reflektuojami markeriai, išskiriantys etnosą, savivardis bei bendros kilmės suvokimas ar mitas.

Terminas „nacionalizmas“, pasak K. Symmons-Symonolewicziaus, dažniausiai vartojamas trimis reikšmėmis:

1. Nacionalizmas, kaip ideologija;
2. Nacionalizmas, kaip socialinis judėjimas;
3. Nacionalizmas, kaip kolektyvinis sentimentas ar kolektyvinė savimonė.

A. J. Motylis atkreipė dėmesį, kad du paskutiniai „nacionalizmo“ apibrėžimai yra netaisyklingi. Mat nacionalizmas, kaip socialinis judėjimas, realybėje neturi referento, kadangi nėra nieko specifiško, kas atskirtų nacionalistų kolektyvinius veiksmus nuo kitų socialinių judėjimų: tiek fašistai, tiek komunistai, tiek liberalai demonstruoja, streikuoja, kuria klubus, rašo peticijas ir pan. Visus šiuos judėjimus skiria labiau ne jų veiklos formos, bet tikslai. O sutapatinti nacionalizmą su kolektyviniais sentimentais arba savimone būtų tas pat, kas paversti visus žmones nacionalistais, mat kiekvienas žmogus turi panašius jausmus, tačiau ne kiekvienas yra nacionalistas. Vėlgi, nacionalizmas, kaip kolektyvinis jausmas, nesiskiria nuo kitų grupinių sentimentų niekuo, tik objektu. Todėl Motylis apibrėžia „nacionalizmą“ kaip idealą ar ideologiją, teigiančią, kad etninės ir politinės ribos turi sutapti, kad etniškai vienytyje valstybė yra optimali politinės organizacijos forma²³. Toks nacionalizmo apibrėžimas būtų gana logiškas ir nuoseklus. Taip pat reikėtų atskirti nacionalizmą nuo ideologijos, teigiančios etninės grupės savitumo puoselėjimą ir saugojimą. Tokią ideologiją, kuri nekelia politinių tikslų ir nenurodo politinių veiksmų programos, apsiribodama kultūriniais ir/ar socio-ekonominiiais reikalavimais, tikslinga būtų vadinti *etnicizmu*.

Taigi racionalu būtų apibrėžti „naciją“ kaip politiškai organizuotą etninę grupę, siekiančią išsikvoti ar išsaugoti politinę autonomiją arba nepriklausomą valstybingumą. O nacionalinę valstybę galima būtų apibrėžti kaip valstybę, kurios abso-

liuti dauguma piliečių priklauso vienai etninei grupei. Visos kitos valstybės, kurios turi etninę daugumą arba stambiausią etninę grupę, būtų apibrėžiamos kaip multietninės.

2.2. Giminystės atpažinimo mechanizmai – integruojanti grandis

Ontologinis skirtumas tarp Kultūros ir Natūros (kartu tarp „kultūralistų“ ir „natūralistų“) gali būti išspręstas, jei tartume, kad pats sugebėjimas kurti, naudoti ir perduoti kultūrą evoliucionavo natūraliosios atrankos keliu. Tad nors kultūra ir neperduodama genetiniu paveldėjimu, tačiau nėra nepriklausoma nuo reprodukcijos. Kultūra yra vis dėlto susijusi su reprodukcija, kadangi ji egzistuoja tol, kol gyvi jos vartotojai, antraip lieka tik artefaktai. Todėl ilgainiui, jei kultūros elementai padeda jos vartotojų reprodukcijai, tai jie padeda savo išplitimui, jei kenkia, tai pakerta savo pačių egzistavimo šaknis ir išnyksta. Juk jeigu žmonės staiga nustotų daugintis, tai po 120 metų nebūtų nei kas gamina, nei kas balsuoja ar kuria eiles arba mitus (nebent būtų išstobulinta serijinė gamyba iš mėgintuvėlių genetinės inžinerijos atradimų dėka, tačiau tai vis tiek būtų tik kita kontroliuojama biologinės reprodukcijos forma). O *intencionalistinį, funkcionalistinį* ir *kauzalinį* etniškumo paaiškinimus galima sujungti ir papildyti vienus kitais, bandant išsiaiškinti etninės tapatybės formavimąsi individų ontogenezėje, atskleidžiant priešastinius ryšius tarp genų, psichikos ir elgsenos. Mat pirmųjų dviejų tarpusavio priklausomybė yra paremta priešastiniu paaiškinimu.

Nepaisant visų sociobiologinės etniškumo teorijos trūkumų, manau, kad pati sociobiologinė paradigma gali sėkmingai pasitarnauti bendrosios etninės diferenciacijos teorijos kūrimui. Išeities taškas galėtų būti altruistinio elgesio sociobiologinė teorema – Hamiltono taisyklė. Iš jos išeina, kad natūralioji atranka turėtų skatinti tokių psichinių informacijos apdorojimo mechanizmų evoliuciją, kurie generuotų elgseną, atitinkančią šio evoliucinio apribojimo reikalavimus. Tokias funkcijas atlieka *giminystės atpažinimo mechanizmai* (toliau – *GAM*)²⁴.

Organizmai gali atpažinti savo giminaičius kiekvieną individualiai, tačiau realias tokio atpažinimo būdo galimybes riboja konkretaus organizmo atminties dydis (vidutinis veidų skaičius, kurį žmogus gali įsidėmėti, neviršija penkių šimtų). Idant galėtų nustatyti tikimybišką giminystės santykį su kitais, organizmai naudoja grupinius *GAM: teritorialumą* (territoriality) ir *fenotipo palyginimą* (phenotype

maching). Pirmuoju atveju individas neskiria giminių, bet įsidėmi būdingiausias savo aplinkos charakteristikas, ir giminaičiais laikomi visi jo rūšies individai, sutikti šioje artimoje erdvėje. Šis *GAM* vyrauja, jei yra didelė tikimybė, kad genetiškai giminingi organizmai sutinkami tik tam tikroje teritorijoje. Tokiu atveju yra visiškai nebūtina atpažinti giminaičius, idant altruistinis elgesys būtų natūraliosios atrankos palaikytas, pakanka atpažinti altruistinės interakcijos vietą (pvz.: paukščiai maitina visus paukščiukus, kurie yra jų lizde, ir tuo naudojami parazituojančios rūšys, pvz., gegutė). Antruoju atveju individas sukuria tartum tam tikrą *bendrąją giminaičio reprezentaciją* (toliau – *BGR*), kuri saugoma jo smegenyse (tai gali būti modelis, bruožų sąrašas, struktūros aprašymas). Kai sutinkamas nepažįstamas individas, jo fenotipiniai bruožai (įskaitant ir elgseną) yra palyginami su saugomais *BGR* ir nustatomas tikėtinas giminystės laipsnis. Pavyzdžiui, hipotetinis „*giminiškumo atpažinimo centras*“ nustato, kad individų požymiai sutampa 50i, vadinasi, tikėtinas $r=0.5$ etc. „*Giminiškumo atpažinimo centras*“ gali skirtingai įvertinti teikiamą informaciją, skirti daugiau svarbos vieniems požymiams negu kitiems, atsižvelgdamas į konkrečias sąveikos aplinkybes. Tuo būdu *BGR* įgalina gana efektyviai atpažinti giminiumo laipsnį ir užima mažai vietos atmintyje, palyginus su individualiu atpažinimu, kai sutiktojo išvaizda turi 100i atitikti „pažįstamo“ vaizdą, saugomą atmintyje²⁵. Tiek *teritorialumas*, tiek *fenotipinis palyginimas*, tiek ir *individualus atpažinimas* gali būti panaudojami kartu, įgalindami individus diferenciškai elgtis su kitais, atsižvelgiant į giminiumo santykį, ir drauge užtikrinti individų reprodukcinę sėkmę (kaip teigia Hamiltono taisyklė)²⁶. Naujagimiai *BGR* gali genetiškai paveldėti (bet mažai tikėtina, žr. toliau) arba išmokti iš artimiausių ir dažniausiai sutinkamų individų (dažniausiai tėvų ar kitų artimų giminaičių), kurie savo ruožtu sutinkami konkrečioje artimoje erdvėje.

Visi išvardinti *GAM* veikia tam tikru laipsniu ir žmones. Nepastebėta, kad *BGR* būtų paveldima (norint tai nustatyti, reikėtų visiškai izoliuoti aplinkos poveikį). Dažniausiai žmonės naudoja giminystės nustatymui išmokus požymius – teritorinį artimumą, pažintį ir fenotipinį palyginimą²⁷. Tai nėra labai keista, jei organizmas turi pakankamai sudėtingą nervų sistemą (kokią ir turi žmonės), idant sugebėtų gauti ir išsaugoti informaciją apie giminystės žymenis per patyrimą, o ne remtūsi genetiškai determinuotais neuroniniais ryšiais. Ir jei normaliai ontogenezės metu pasiekama pakankamai didelė tikrų giminių identifikacijos tikimybė, tai atranka turėtų

skatinti labiau plastiškas giminiumo atpažinimo sistemas (mat genotipo informacijos kodavimo galimybės taip pat nėra begalinės)²⁸.

Tačiau mokymasis nėra nebiologiškas, nes organizmai turi prieš tai turėti programas, nurodančias, ką kaip reikia mokytis apskritai. Dabartinės kognityvinės psichologijos studijos, padedant dirbtinio intelekto tyrimams, atskleidė, kad bet kokia gyva informacijos apdorojimo sistema (pvz., žmonių psichika) negalėtų išspręsti tokių komputacinių problemų, kaip spalvinis matymas, vizualinė analizė, kalbos garsų suvokimas, kalbos įvaldymas, veidų atpažinimas, sąvokų sudarymas, įsivaizdavimas ir, galiausiai, pats išmokimas be išankstinių paveldimų psichinių mechanizmų, kurie vadovautų juslių teikiamų duomenų „tinkamam“ atsirinkimui ir įsisavinimui²⁹. Tad tiek šiuolaikinė kognityvinė psichologija, tiek evoliucinė biologija teigia, kad išmokimas jokia būdu nėra alternatyva prigimčiai: be įgimtų psichinių mechanizmų nevyktų ir pats mokymasis. Nenuostabu. Mat psichika, neturinti išankstinių žinių, susidurtų su *pasirinkimo iš begalybės galimų alternatyvų problema*. Kadangi neišmanoma numatyti kiekvienos alternatyvos išdavos, psichika turi vadovautis kažkokiais principais, kurie ribotų daugumą galimų išeičių, arba kitaip tariant psichikai reikia *apriorinių procedūrų* ir kategorijų (kognityvinės psichologijos atstovai vadina jas *schematomis*), idant galėtų susidoroti su konkrečia situacija, kitokiu atveju ji galėtų pasimesti „klaidingų galimybių okeane“. O bet kokia gyva forma, nesugebanti išspręsti minėtų kliūčių, negalėtų daugintis ir išnyktų iš populiacijos jau kitoje kartoje³⁰. Daugelis *schematų* iš tiesų yra pačios išmokstamos individualiai ar kultūriškai (pvz., etiketo taisyklės ar algebros lygčių sprendimas), tačiau ne visos. Paskutiniai vaikų kognityvinės raidos atradimai demonstruoja, kad principai, pagal kuriuos naujagimiai ir vaikai išskiria objektą erdvėje ar judantį objektą, atskiria gyvus padarus nuo negyvų daiktų ar nustato fizinį priežastingumą, susiformuoja be eksplicitinių instrukcijų³¹.

Turint galvoje viską, kas aukščiau paminėta, gana įtikinama atrodo Hepperio prielaida, kad genai gali turėti netiesioginę įtaką giminiumo atpažinimo procesams. Jie gali nustatyti jautraus išmokimui periodo pradžią ir pabaigą; selektyviai įtakoti individų skirtingą reakciją į vienus ar kitus stimulus, konstruodami specialiai jautrias smegenų vietas, idant užtikrintų, kad atitinkama informacija būtų gaunama tik iš tikrai genetiškai giminingų organizmų. Savaime suprantama, kad natūrali atranka palaikys labiau tuos genus, kurie įtakoja giminystės požymius

išmokimą tuo metu, kai aplink yra tik giminaičiai, negu tuos, kurie determinuoja priešingas organizmų savybes³².

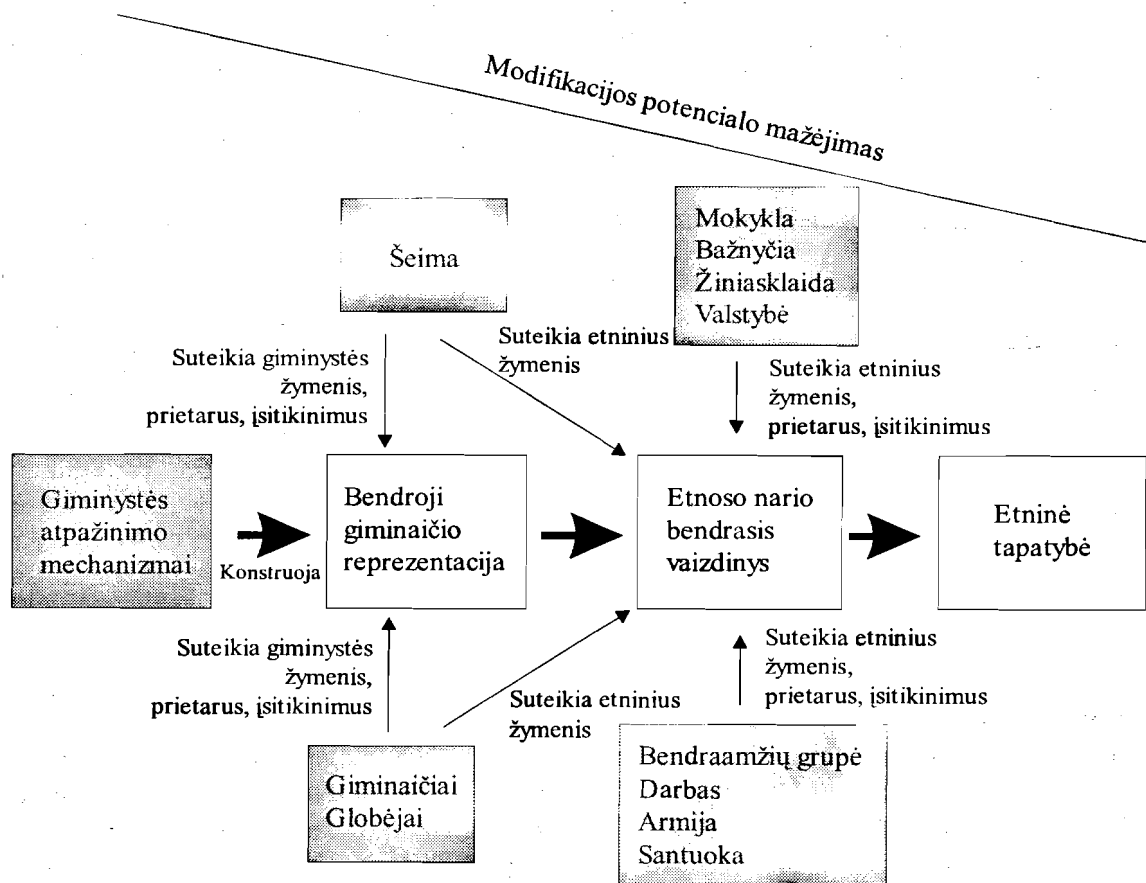
Mokymasis gali prasidėti gimdoje. Žmonių naujagimiai skiria motinos balsą nuo kitų moterų balsų, tačiau nereaguoja į tėvo balsą. Iš tikro labiausiai girdimas išorinis garsas gimdoje turėtų būti motinos balsas. Iki gimimo išmokti giminystės žymenys gali apriboti mokymosi objekto pasirinkimą ir įtakoti, kad ateityje vaikas mokytųsi tik iš giminaičių³³. Toliau vaikai gali tęsti mokymąsi iš tėvų ar globėjų, kurie dažnai taip pat būna giminaičiai. Svarbiausia, kad individas sugebėtų atpažinti gimines, kai negiminės pirmą kartą gali būti sutikti. Zinoma, nebūtinai mokymasis turėtų tuo metu baigtis, bet pagrindiniai artimų giminių bruožai turėtų būti išmokti iki to laiko, idant bet koks vėlesnis giminaičių kategorijų atpažinimo tobulinimas ir tolimesnių giminių diferencijavimas apskritai būtų įmanomas³⁴. Šis pradinis mokymosi laikotarpis trunka nuo gimimo iki maždaug šešių mėnesių. Po to atsiranda svetimųjų fobijos sindromas, kai vaikas išsigąsta bet kokio nepažįstamojo, net jei prieš tai nebuvo patyręs jokių neigiamų veiksmų iš pastarojo³⁵.

2.3. Giminystės atpažinimas ir etniškumas

Jei etniškumas yra išplėstinė giminystės forma, tai tie patys *GAM* galėtų būti pasitelkti, nagrinėjant, kaip išmokstama skirti etninius markerius, etnines kategorijas, t.y. nagrinėjant etninės tapatybės formavimąsi. Paprastai jau 3–7 metų vaikai turi rudimentinę etninę savimonę, kuri tampa pastovesnė paauglystėje³⁶. Vadinasi, vaikai nuosekliai išmoksta skirti giminaičių kategorijas: pirmiausia – artimiausi, vėliau – tolimesni, ir paskiausiai išmokstama skirti savojo etnoso narius. Tad nebūtų visiškai absurdiška teigti, kad žmonės gali turėti genetiškai paveldimą bendrą predispoziciją, įgalinančią atpažinti skirtingas genetinio panašumo su savimi individų kategorijas ir diskriminaciškai elgtis pastarųjų atžvilgiu, tačiau kurie konkretūs giminystės žymenys bus įsisavinti, kuriais remiantis individai bus atpažinti kaip giminaičiai, priklauso nuo išmokimo, kurį savo ruožtu įtakoja konkreti aplinkos situacija (tiek kultūrinė, tiek socialinė, tiek gamtinė). Išmokimo periodo ribos – ankstyva kūdikystė iki paauglystės, kai labiausiai tikėtina sutikti tik giminigus individus. Analogiškai išmokstama kalba. Neabejotinai egzistuoja bendro pobūdžio genetinė kalbos įsisavinimo programa, tačiau kurią konkrečiai

kalbą vaikas išmoks, priklauso nuo kalbinės bendrijos, kurioje jis augs³⁷. Šeima, matyt, vaidina svarbiausią vaidmenį etninės tapatybės formavimosi procese, nes būtent iš šeimos narių vaikas nukopijuoja charakteristikas į hipotetinę *bendrają giminaičio reprezentaciją*, kuri vėliau padeda sukurti savo etnoso nario bendrąjį vaizdinį ir etninę tapatybę. Tiesa, bendraamžių grupė taip pat gali įtakoti etninio identiteto formavimąsi etniškai mišrioje aplinkoje. Dauguma tų charakteristikų yra kultūrinės prigimties, bet tik tie kultūros elementai yra etniškai reikšmingi, kurie patikimai koreliuoja su giminigumu konkrečioje situacijoje. Kultūriniai markeriai geriau padeda atskirti kaimynystėje gyvenančias populiacijas, kurios nesiskiria ypatingais morfologiniais bruožais, ir somatinė variacija grupių viduje yra didesnė nei tarp jų. Kalba, arba, teisingiau sakant, fonetika, sudaro svarbų etninės tapatybės dėmenį, kadangi yra gana sunku suaugusiam žmogui išmokti šnekėti svetima kalba be akcento, ir tai gana patikimai nurodo etninę grupę, kurioje žmogus užaugo ir, tikėtina, gimė. O morfologiniai bruožai gali geriau pasitarnauti, nustatant individų etniškumą, tik kai etninė grupė migruoja už genetinio gradiento ribų, kada somatiniai skirtumai tampa akivaizdūs, išimtinai būdingi pastarajai³⁸. Šioje perspektyvoje tampa aiškesnis etninės endogamijos stabilizuojantis vaidmuo. Endogamija apriboja etninių markerių pasirinkimą, o egzogamija sąlygoja “dvigubą etninį identitetą”, asimiliaciją arba naujos etninės tapatybės formavimąsi, rekombinuojantis, atsirandant naujiems etniniams markeriams. Visiškai aišku, kad, be šeimos ir bendraamžių grupės, etninę tapatybę įtakoja kitos socialinės institucijos – mokykla, bažnyčia, armija, profesija, masinės informacijos priemonės, vedybos ir valstybė (žr. 1 schemą). Tačiau atrodo, kad etninės tapatybės modifikacijos potencialas mažėja individui bręstant. O etninės savimonės formavimasis ontogenezės metu yra tiksliau netyrinėtas, ir tolimesni tyrimai turėtų šiuos spėjimus patvirtinti arba atmesti.

Tokia predispozicija galėjo evoliucionuoti akmens amžiaus aplinkoje, veikiant dviem atrankos veiksniams: teritorinei izoliacijai ir kolektyvinio medžioklės ūkio reikalavimams. Teritorinė izoliacija sąlygojo pirmykščių kolektyvų inbridingą ir atitinkamai giminigumo koeficiento didėjimą, o kolektyvinė medžioklė ir gynyba nuo grobuonių lėmė minimalų kolektyvo narių skaičių (30) ir kooperacijos naudą tokiomis sąlygomis. Taigi abu šie faktoriai padarė tolimesnių giminaičių atpažinimą, altruizmo išplėtimą už šeimos ribų naudingus indi-

1 s c h e m a . *Individualios etninės tapatybės formavimasis*

vidų reprodukcinės sėkmės aspektu. Žmogaus kalbinių sugebėjimų evoliucija skatino kultūrinių gėtinės endogamijos taisyklių atsiradimą, o šioji, savo ruožtu, kartu su anksčiau minėtais faktoriais sąlygojo netolygų genų alelių ir jų kombinacijų pasiskirstymą Homo Sapiens genofonde, arba, kitaip tariant, genetinis giminigumo koeficientas tapo didesnis grupės viduje nei tarp grupių, o tai lėmė etnocentristinį žmonių kategorizavimą į "savus" ir "svetimus"³⁹. Augant žmonių skaičiui pradėjo veikti dar vienas faktorius – žmonių grupių tarpusavio konkurencija ir tarpusavio jėgų balansas. Grupės dydis galėjo lemti sėkmę ar nesėkmę kariniuose konfliktuose, ir tai skatino vis didesnių etninių darinių formavimąsi⁴⁰. Šie gana spekuliatyvūs teiginiai gali būti paremti šiuolaikinių akmens amžiaus medžiotojų grupių stebėjimais: gentys vidutiniškai susideda iš 500 individų ir yra praktiškai endogamiškos. Įdomu tai, kad lingvistiniai (matuojami bendrų žodžių skaičiumi) ir genetiniai skirtumai tarp genčių sutampa⁴⁰.

Perėjus prie žemdirbystės ir gyvulininkystės, žmonių populiacijų gausumas ir tankumas gana smarkiai

išaugo, atsirado didesnė galimybė kaupti ir saugoti maisto resursus, ir tai negalėjo neįtakoti dar intensyvesnės tarpusavio konkurencijos. Tai kartu didino individų išlikimo ir bendrosios reprodukcinės sėkmės priklausomybę nuo vis didesnio besikooperuojančių žmonių skaičiaus. Tokiomis sąlygomis dar tolimesnių giminaičių kategorijos atpažinimas ir didesnių giminaičių grupių susidarymas sąlygojo akivaizdžią naudą, išlaikant ar sugriaunant jėgų balansą tarp grupių. O žmogaus psichikos galimybės ribojo efektyvų kiekvieno kolektyvo nario individualų atpažinimą, jei narių skaičius viršijo penkis šimtus (žr. aukščiau). Todėl galima spėti, kad platesnės giminaičių kategorijos atpažinimui buvo pasinaudota kultūrinėmis charakteristikomis (įvairiomis emblemomis, tatuiruotėmis, simboliais, ritualais, šneka ir t.t.), o tai, savo ruožtu, reiškė naujos kolektyvinės tapatybės – etniškumo – atsiradimą. Susiliejant kelioms giminigoms gentims (taikiai ar prievarta), susiformuoja didelės giminaičių bendrijos, etnosai, kuriose narystė buvo nustatoma, remiantis kultūriniais ir somatiniais bruožais. O artimesnių giminaičių kategorijoms

(gentims, giminėms, didžiosioms šeimoms) priklausantys individai daugiausia buvo atpažįjami individualiai ar pasitelkiant žinomas genealogijas. Apie kitus istorinius etninės diferenciacijos procesus, būtas ir nebūtas etnosų transformacijas (iš etninės kategorijos į etninę bendriją-naciją) ir jų sąsajas su politiniais procesais (nacionalizmu) reikėtų kalbėti atskirai. Esu įsitikinęs, kad sociobiologija čia gali padėti užpildyti spragą priežastinėje grandinėje, aiškinant nacionalizmą.

2.4. Nacionalizmas ir modernybė

Apibrėžus nacionalizmą kaip ideologiją, teigiančią valstybės etninį homogeniškumą ir legitimuojančią tarptautinę politinę sistemą, o naciją – kaip etninę grupę, siekiančią išsikovoti pilnateisį statusą šioje sistemoje, tampa aišku, kad nacionalizmas ir nacijos iš tikro yra iš esmės modernūs reiškiniai. Tačiau nacionalizmo apraiškų galima aptikti ir ankstesnėse epochose, pavyzdžiui, X a. Lombardijos vyskupas Liutprandas laiške Bizantijos imperatoriui tvirtino, kad Pietų Italija teisėtai turi priklausyti Italijos karalystei, mat gyventojų kilmė ir kalba tai rodo; 1320 metais škotų dignitoriai surašė Arboto deklaraciją (laiškas popiežiui), kurioje prašė popiežių apginti nuo anglų karaliaus valdžios, kadangi škotai yra visiškai skirtingos kilmės ir istorijos nacija (*natio*); Žanas Kvidoras (Jean Quidor), XIV a. prancūzų teisininkas, grindė karalių aukščiausią suverenitetą tuo, kad įvairių karalysčių gyventojai skiriasi savo kalba, papročiais, kilme ir įstatymais⁴². Galų gale Vytautas laiške imperatoriui Zigmantui 1421 metais reikalavo Žemaitijos sau, kadangi ši žemė yra ne vien tik jo tėvonija, bet ten gyvena tokie patys žmonės, kaip ir Lietuvoje, kurie ir šneka viena kalba. Žemaičių pasiuntiniai Konstancos bažnytniame suvažiavime taip pat dievagojosi, kad jie su lietuviais – “vienas kūnas ir kraujas”⁴³. Bet nacionalizmas tapo vyraujančia ideologija, o nacionalinė valstybė tarptautinės sistemos norma tik XIX-XX a. Tad kokios priežastys tai lėmė?

Be jokių abejonių, modernistinių ir “transformacinių” teorijų nurodomi procesai turėjo įtakos nacionalizmo ideologijos ir nacionalistinių judėjimų atsiradimui ir išplitimui. Tačiau, mano nuomone, yra nepakankamai įvertinta ir nepakankamai aiškiai susieta su kitais veiksniais karinių technologijų ir karybos metodų evoliucija. Dar Condorcet yra pastebėjęs, kad teisė dalyvauti, darant politinius sprendimus (ki-taip sakant, pilietinės teisės) bendruomenėje, paprastai suteikiama už dalyvavimą bendruomenės

gynyboje⁴⁴. Medžiotojų ir ankstyvose žemdirbių bendruomenėse bent jau visi bendruomenės nariai vyrai buvo socialiai lygūs, nes visi buvo kariai ir nė viena kolektyvo subgrupė negalėjo pasiekti ir išlaikyti prievartos monopolio.

Ankstyvaisiais Viduramžiais pagrindine smogiamąja jėga tapo šarvuoti raiti riteriai, taip pat karyboje buvo svarbios fortifikacinės sistemos⁴⁵. Būsimuosius riterius pradėdavo treniruoti nuo septynerių metų, ir formą palaikyti reikėdavo visą gyvenimą. Tai reiškia, kad visi visuomenės nariai (kaip kad medžioklių kolektyvuose) jokių būdu negalėjo būti kariais, ir kartu ne-kariai neturėjo jokių galimybių savo reikalavimus paremti konkrečia galia. Todėl palaipsniui prarado savo anksčiau turėtas politines teises.

Naujaisiais laikais, išradus parakinius ginklus, šarvai ir pilys neteko jokios gynybinės vertės, tačiau šaunamieji ginklai lėmė tokį galios disbalansą tarp valdančiųjų klasių ir išnaudojamų valstiečių, kad po valstiečių karo Vokietijoje 1525 iki pat XVII a. antrosios pusės Vakarų Europoje neįvyko nė vienas valstiečių sukilimas⁴⁶. Iš kitos pusės, tai vedė karybos profesionalizacijos ir specializacijos link. Naujos karinės technologijos, savo ruožtu, skatino modernios centralizuotos valstybės atsiradimą: tik politiniai dariniai, didesni nei feodalo dvaras, tampa pajėgūs organizuoti tokių ginklų gamybą ir finansuoti besiformuojančius profesionalių karininkų korpusus ir samdinių armijas. Tad gyvybingo politinio vieneto optimalus dydis pasikeičia. Monarchų samdytos armijos sugebėjo pajungti atskirus stambius feodalus ir regionus⁴⁷. Septynioliktame amžiuje patobulinta muškieta tapo paprasčiau užtaisoma, lengvesnė; pataikymo tikslumas ir šūvio nuotolis padidėjo. Nors tikslumas vis dar buvo nepakankamas, naujai išrasta linijinė rikiuotė sušvelnindavo šį trūkumą, nes užtikrindavo ištisinį ugnies pluoštą. Aštuoniolikto amžiaus antroje pusėje ginklų kokybė dar pagerėjo. Buvo išrastas šautuvas ir patobulinta artilerija. Rezultatas buvo toks: Europos monarchų armijos mūšiuose patirdavo didžiulius nuostolius, o papildymą rezervais apsunkino rekrūtinis armijų komplektavimo būdas. Šie patobulinimai pavertė pavienį pėstininką potencialiai pavojingesniu žudiku nei pėstininkų linija (kaip anksčiau). Liniją tapo įmanoma visą iššaudyti, ir tai galėjo padaryti keli pavieniai pasislėpę šauliai. Judrūs ir mobilūs reindžerių būriai akivaizdžiai parodė savo pranašumą Amerikos Nepriklausomybės karo metu.

Armijų vadai susidūrė su kareivių ir naujokų motyvacijos problemomis: linijoje kareivius prižiūrėdavo karininkai, o pavienių šaulių buvo neįmanoma

kontroliuoti. Šie patys turėjo kautis, o naujokai – savanoriškai mokytis ir nedežertyuoti. Tam jie turėjo tapatinti savo interesus su armijos ir valstybės interesais. B. R. Poseno nuomone, šie technologiniai patobulinimai sąlygojo dar vieną karinės organizacijos naujovę – t.y. *masinę armiją* ir pastarosios pranašumą prieš profesionalias armijas. Masinės armijos pranašumas tik iš dalies yra jos dydis, kita svarbi savybė – sugebėjimas išlaikyti tą dydį alinančiame kare. Nuostolių patyrę daliniai turi būti greitai papildyti, apmokyti ir gali plačiai manevruoti. Todėl atvykstantys naujokai turi norėti kautis ir mokytis⁴⁸. Masinės armijos atsiradimas neišvengiamai vedė prie vidinių politinės sistemos pasikeitimų.

Tad istorijos ratas apsisuko 360 laipsnių kampu, ir karinės technologijos raida vėl įgalino kiekvieną visuomenės narį tapti kariu. Todėl jėgų balansas valstybės viduje pasikeičia. Galima spėti, kad būtent tai yra nacionalizmo ir nacionalistinių judėjimų išplitimo problemos raktas. Sociobiologija teigia, kad žmonių tarpusavio kooperacijos ar konflikto laipsnis priklauso nuo suvokiamo tarpusavio giminingumo ir elgesio kainos/naudos santykio. Kuo suvokiamas giminingumas yra artimesnis, tuo mažesnis turi būti kainos/naudos santykis, kad kooperacija įvyktų, ir atvirkščiai. Todėl visiškai logiška būtų manyti, kad masinė armija sąlygojo didesnę etniškumo (kaip suvokiamos tolimos giminytės) politinę svarbą XVIII a. pabaigoje – XIX a. nei ankstesnėse epochose. Etninis valstybės homogeniškumas stiprina valstybės karinę galią ir tapo svarbiu veiksnium vyriausybės išskaičiavimuose. Todėl buvo kuriamos ir propaguojamos nacionalistinės doktrinos bei per mokyklą, kariuomenę ir bažnyčią vykdomos valstybinio masto indoktrinacinės ir asimiliacinės programos. Bendros tėvynės, tautiečių vaizdiniai ir etninio bendrumo simboliams propaguoti buvo pasitelkiama imitacija, operantiniai ir klasikiniai sąlyginiai refleksai, per juos etniškumą buvo stengiamasi asocijuoti su valstybės interesais.

Kita vertus, išaugusi masinės armijos reikšmė karyboje įgalino subordinuotus etnosų individus kolektyviai siekti politinės autonomijos ar valstybinės nepriklausomybės, t.y. savo grupinio statuso pakeitimo valstybės viduje arba tarptautinėje sistemoje. Žmonės priešinasi ir priešinosi “svetimšalių” jungui todėl, kad etniškai homogeniškose valstybėse eksploatacija yra mažesnė, nes valdantieji sluoksniai negali išnaudoti savo etnoso narių (su kuriais juos sieja tikėtina vidutiniškai didesnis giminingumo koeficientas nei su kitataučiais), netiesiogiai neišnaudodami savęs pačių, ir kartu eksploataciją ne

taip skaudžiai išgyvena valdomieji, kadangi vis dėlto “saviems” resursai eksproprijuojami.

Nacionalistinių siekių tapo nebeįmanoma ignoruoti: imperijų išlaikymas – per brangus, o nacionaliniai sukilimai jau nebe tokie beviltiški. Taip gimsta dvi nacionalizmo ir nacionalistinių judėjimų atmainos: pilietinis-valstybinis (*civic*, pasak Smitho – N.S.) ir etnis nacionalizmas (*ethnic*). Tarptautinės teisės plotmėje “Tautų apsisprendimo principas” tampa etninio nacionalizmo legitimacija. Todėl etninės bendrijos tapimas nacija iš esmės yra politinis procesas, bet ne etnis. Nacijos sąvoka yra politinis terminas, o ne kultūrinis ar istorinis, juo remiantis aprašomas etninės bendrijos politinis statusas tarptautinėje sistemoje ir nurodoma, kad etninės bendrijos nariai turi korporatyvines suverenaus ar autonomiško politinio sprendimo teises. Nacija – tai etninė bendrija, nesusijusi su kitais etnosais jokiais formaliais hierarchiniais ryšiais. Etninės bendrijos, turinčios tik kultūrinę autonomiją, yra tik etninės/nacionalinės mažumos.

Tad modernizacijos teorijos yra suderinamos su sociobiologija. Visi modernizacijos procesai, kuriuos mini modernistinės ir transformacinės teorijos – industrializacija ir jos netolygumas, masinis švietimas ir raštingumas (Gellneris, Nairnas), kapitalizmas, naujos komunikacinės galimybės, spauda (Andersonas, Deutschas), masinė armija ir vyriausybės socialinė inžinerija (Posenas, Hobsbawmas), – neabejotinai sąlygojo etninės tapatybės ir etnocentrizmo reikšmės išaugimą, kitaip sakant, pakitusi socialinė aplinka pakeičia etnocentrizmo kainos/naudos santykį. Jei anksčiau valstiečiai ir suvokė savo etninę priklausomybę (kuo modernistai abejoja, nors folklore pilna etnonimų), tai etninė tapatybė jų gyvenime praktiškai neturėjo reikšmės. Jie gyveno užsisklendę savo bendruomenės ir parapijos rėmuose. Industrializacija suardo agrarinių bendruomenių tvarką: valstiečiai keliasi į miestus, į kitus regionus, mobilizuojami į armiją ir t.t. Susidūrę su etnine diskriminacija, jie arba asimiliuojasi į dominuojančią etninę grupę, arba su inteligentijos pagalba susiburia į nacionalistinius judėjimus, idant pagerintų savo ir vaikų socialinę padėtį. Konkreti įvykių eiga priklauso nuo jėgų balanso tarp etninių grupių. Asimiliaciniai procesai vyksta tada, kai etniškai įcentrinę giminingo solidarumo jėgą nusveria etniškai išcentrinė tendencija optimizuoti savo bendruosius interesus kitais būdais. Dažniausiai tai atsitinka, kai etninių grupių statusas yra nelygus. Subordinuotieji, norėdami pagerinti savo sociopolitinę situaciją, siekia asimiliuotis, o dominuojantieji

dėl silpnėjančios galios ar kitų priežasčių leidžia asimiliaciją⁴⁹. Masių įtakos augimas karyboje įgalina nacionalistus ginklu siekti politinio etninės grupės statuso pakeitimo, o lygiagrečiai vykstantys valstybių demokratėjimo procesai (nulemti to paties veiksnio, t.y. galių balanso pasikeitimo tarp valdančiųjų ir valdomųjų), savo ruožtu, sudarė sąlygas taikiam nacionalistų tikslų įgyvendinimui. Na, o naujos komunikacinės ir transporto technologijos (spauda, garvežiai, garlaiviai, telegrafas) padėjo propaguoti tiek etninio, tiek ir pilietinio nacionalizmo doktrinas ir organizuoti abiejų tipų nacionalistiniams judėjimams. Žodžiu, modernizacija, priešingai nei anksčiau, didžiajai visuomenės daliai suaktualina etninę tapatybę.

2.5. Teorijų sintezės link

Taigi genetinės giminytės atpažinimų tyrimais ir nacionalizmo studijomis papildžius sociobiologinę teoriją, galima platesnė jos sintezė su kitomis etniškumo ir nacionalizmo teorijomis: tiek su primordialistais, tiek su etnosimbolistais, tiek su instrumentalistinėmis, ekologinėmis teorijomis ir modernistais. Jei etniškumas yra genetiškai paveldimos bendrosios predispozicijos skirti įvairius giminiškumo laipsnius ir diskriminaciškai elgtis negiminaičių atžvilgiu išdava, o atpažinimo procesų ir elgesio rezultatus lemia išmokimas ir aplinka, tai etninės tapatybės turinį sąlygoja konkrečios socio-istorinės aplinkybės, kurios gali etnocentrišką elgesį padaryti nenaudingu ir priversti individus maksimizuoti savo reprodukcinę sėkmę kitais būdais.

Būtent todėl etniškumas yra „prigimtinis“, tačiau kartu galima tam tikrose ribose manipuliuoti savo etnine tapatybe, tartum instrumentu, jei konkrečiomis aplinkybėmis kainos ir naudos santykis nėra palankus pastarajai. Etniniai simboliai, ritualai, mitai ir kiti kultūros elementai tampa etniškai reikšmingi ir sukelia stiprias etninio solidarumo emocijas tik etninių grupių sąveikoje – jei jie efektyviai padeda atskirti „savus“ nuo „svetimų“. Tai krizinėse situacijose (pvz.: karas, emigracija), kuriose reikia rinktis, dažnai yra būtina. Tik tokiu būdu individai gali užtikrinti savo genetinės medžiagos transmisiją į ateinančias kartas, arba, teisingiau sakant, genai, kurie konstruoja smegenų sritis, atsakingas už tokių emocijų sužadimą, turi didesnę tikimybę patekti į kitos kartos genofondą.

Taip pat nėra jokių esminių prieštaravimų tarp ekonomistinių ir politinių etniškumo teorijų ir sociobiologijos. Aukštas statusas yra geriausias

būdas kontroliuoti ekonominius resursus, o pastarieji būtini sėkmingai reprodukcijai. Todėl ne nuostabu, kad etninės grupės nariai, esantys blogesnėje ekonominėje ar subordinuotoje politinėje padėtyje, organizuojasi į judėjimus, siekiančius pakeisti esamą darbo pasidalijimą ir resursų pasiskirstymą. Na, o su ekologinėmis teorijomis sociobiologiją yra nesunku suderinti, kadangi žmonės turi prisitaikyti tam tikrais būdais prie savo gyvenamosios aplinkos, ir tie būdai dažnai tampa tais etniniais markeriais, kurie atskiria žmonių populiacijas. Be to, geografinės kliūtys ir klimatinės sąlygos sukuria izoliaciją, lemiančią netolygų giminingumo koeficientų pasiskirstymą, kuris savo ruožtu įtakoja etnocentristinės elgsenos evoliucinį naudingumą.

Dauguma šiandieninių nacijų (politizuotų etnosų) iš tikro yra naujos, ir nacionalizmas (politinė ideologija) yra šiuolaikiškas reiškinys, kaip kad mano modernistai, tačiau tai jokių būdu nėra taikoma visiems etnosams, tuo labiau – etninei tapatybei ir etninei diferenciacijai. Pastaruosius du reiškinius iš tikro galima apibūdinti kaip „pirmykščius“, bet jokių būdu ne „antlaikiškus“, mat jie atsiranda natūraliosios atrankos būdu evoliucionavusiems žmonių giminytės atpažinimo mechanizmams prisitaikant prie neolitui specifiškos socialinės ir ekologinės aplinkos faktorių konsteliacijos. Žinoma, nors nacijos modernios, bet galima atrasti išimčių – tai antikinis Egiptas, postmakabėjiškasis Izraelis ir galbūt ankstyvoji Asirija. Būtent šiais atvejais valstybė beveik sutapo su etnosu. Bet šios išimtys buvo nulemtos gana atsitiktinai susiklosčiusių geopolitinių aplinkybių, ir tik modernizacija paverčia naciją tarptautinės sąrangos norma.

Išvados

Straipsnyje buvo išnagrinėtos „kultūralistinės“ ir „natūralistinės“ etniškumo teorijos ir jų naudojami *intencionalistinis*, *funkcionalistinis* ir *priežastinis* aiškinimo būdai. Taip pat buvo bandoma tikslinti nacijų ir nacionalizmo chronologines ribas. Buvo pasiūlyti galimi šių teorijų conceptualios integracijos keliai. Padaryta išvada, kad darvinistinė sociobiologijos teorija gali nurodyti galutines bendrąsias etninės diferenciacijos priežastis, bet neišvengiamai ją būtina papildyti, nurodant psichologinius, ekologinius, istorinius, sociologinius ir kultūrinius paaiškinimus, idant galima būtų paaiškinti specifines etniškumo variacijas laiko ir erdvės požiūriu. Todėl reikia ieškoti atsakymo sudėtingoje genų, psichikos, sociumo ir kultūros sąveikoje.

Turimi duomenys leidžia teigti, kad žmonės – tikėtina – turi paveldimus giminiškumo atpažinimo mechanizmus, evoliucionavusius natūralios atrankos keliu (*Hamiltono taisyklė*), kurie įgalina individus atpažinti artimus ir tolimus giminaičius (įskaitant savo etnoso narius), tačiau atpažinimo rezultatai priklauso nuo informacijos, gaunamos iš aplinkos. Todėl besikeičiančios socialinės, techninės ir gamtinės aplinkybės gali įtakoti konkretaus individo etninės tapatybės turinį ir etnocentrizmo intensyvumą. Taigi etniškumas yra tiek kultūrinis, tiek socialinis, tiek psichologinis, tiek genetinis reiškinys.

Taip yra galima “kultūralistinių” ir “natūralistinių” etniškumo teorijų priešpriešos įveika bei įmanomas *intencionalistinio, funkcionalistinio* ir *priežastinio* etniškumo aiškinimo būdų sujungimas.

Apibrėžus etniškumą kaip genealoginę tapatybę, paremtą kolektyviniais kultūriniais bruožais, nacijas – kaip politizuotas etnines bendrijas, o nacionalizmą – kaip ideologiją, teigiančią etninių ir politinių sienų vienybę, galima datuoti etnosus atsirandant ne anksčiau nei žemdirbystė, o nacionalizmą ir nacijas – ne anksčiau nei Prancūzijos revoliucija (ne užmirstant išimčių).

Išnašos

- 1 Smith A. D. *The Ethnic Origins Of Nations*, Oxford: Blackwell, 1986, p. 8 - 13.
- 2 Reynolds S. *Medieval Origines Gentium And the Community of the Realm*. - *History*, 68, 1983, p. 375 - 390; Huizinga J. *Nationalism In the Middle Ages*. In: *Nationalism in The Middle Ages*, New York, 1972, p. 14 - 25; Bloch M. *Medieval National Consciousness*. In: *Nationalism in The Middle Ages*, p. 25 - 30; Zientara B. *Struktury narodowe sredniowiecza. Próba analizy terminologii przed kapitalistycznych form swiademoci narodowej*. - *Kwartalnik Historyczny*, 84, 1977, p. 287 - 309; Zientara B. *Korzenie nowoczesnego narodu*. - *Kwartalnik Historyczny*, vol. 90, 1983, p. 187; Armstrong J. A. *Nations before nationalism*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982.
- 3 Gaukroger S. *Explanatory Structures*, Oxford: Oxford University Press, 1978.
- 4 Elster J. *Explaining Technical Change*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, p. 57.
- 5 Lakatos I. *The Methodology of Scientific Research Programmes*, Cambridge: Cambridge University Press, 1978, p. 31 - 32.
- 6 Shils E. *Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties*. - *British Journal of Sociology*, 8, 1957, p. 130 - 145; Geertz C. *The Interpretation of Cultures. Selected Essays*, 2nd ed., London: Fontana, 1993.
- 7 Van den Berghe P. L. *The Ethnic Phenomenon*, New York: Elsevier, 1981, p. 18.
- 8 Armstrong J. A. *Nations before nationalism*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982; Connor W. *Ethnonationalism: the Quest for Understanding*, Princeton: Princeton University Press, 1994; Smith A. D. *The Ethnic Revival*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981; Smith A. D. *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell, 1986.
- 9 Eriksen Th. H. *Ethnicity and Nationalism*, London: Pluto Press, p. 33 - 34.
- 10 Banton M. *Racial and Ethnic Competition*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983; *Ethnic Groups and Boundaries: the Social Organisation of Culture Difference*, London: Allen and Unwin, 1969, p. 10 - 38; *Ethnic Groups and the State*, London: Croom Helm, 1985, p. 11 - 41; Brass P. R. *Ethnicity and Nationalism*, London: Sage Publications, 1991; Cohen A. *Two-dimensional Man*, London: Tavistock, 1974; Hechter M. *Group Formation and Cultural Division of Labour*. - *American Journal of Sociology*, 84, 1978, p. 293 - 318; Patterson O. *Context and Choice in Ethnic Allegiance: A Theoretical Framework and Caribbean Case Study*. In: *Ethnicity: Theory and Experience*, Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1975, p. 305 - 313.
- 11 Connor W. *Ethnonationalism: the Quest for Understanding...*, p. 149 - 151.
- 12 Irwin C. J. *A Study In the Evolution of Ethnocentrism*. In: *The Sociobiology of Ethnocentrism*, London & Sydney: Croom Helm, 1987, p. 131 - 156; Johnson G. R. *The Role of Kin Recognition Mechanisms in patriotic Socialization: Further Reflections*. - *Politics and Life Sciences*, 8, 1, 1989, p. 62 - 69; Shaw R. P. and Wong Y. *Genetics Seeds of Warfare. Evolution, Nationalism and Patriotism*, Boston: Unwin Hyman, 1989; Van den Berghe P. L. *The Ethnic Phenomenon*, New York: Elsevier, 1981.
- 13 Abruzzi W. *Ecological Theory and Ethnic Differentiation among Human Populations*. - *Current Anthropology*, 23, 1, 1982, p. 12 - 32; Gumilev L. N. *Etnogenez i biosfera zemli*, Leningrad: Nauka, 1989.
- 14 Eriksen Th. H. *Ethnicity and Nationalism...*, p. 28 - 29.
- 15 Hamilton W. D. *The Genetical Evolution of Social Behaviour*. - *Journal of Theoretical Biology*, 7, 1964, p. 1 - 16, 17 - 52.
- 16 Van den Berghe P. L. *The Ethnic Phenomenon*, New York: Elsevier, 1981.
- 17 Smit A. D. *Nacionalizmas XX amžiuje*, Vilnius, 1994, p. 8 - 24.
- 18 Smith A. D. *Nations and Nationalism in a Global Era*, London: Polity Press, 1995, p. 29.
- 19 *Ibid.*, p. 54 - 55.
- 20 Gellner E. *Tautos ir Nacionalizmas*, Vilnius: Pradai, 1996, p. 40 - 69; Anderson B. *Imagined Communities*, London: Verso Editions, 1983, p. 37 - 46; Hobsbawm E. *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, p. 80 - 100.
- 21 Smith A. D. *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell, 1986, p. 129 - 152.

- ²² Stabilių etnosų narių endogaminių santuokų procentas neviršija 80-90 procentų, žr. apie Tarybų Sąjungą ir Jugoslaviją: Broley Yu. V. *Etnos i Etnografiya*, Moskva: Nauka, 1973, p. 115; apie Kanadą: Richard M. A. *Ethnic Groups and Marital Choices. Ethnic History and Marital Assimilation in Canada 1871-1971*, Vancouver: UBC Press, 1993, p. 108 - 111; apie Singapūrą: Hassan R. *Interethnic marriages in Singapore*, Institute of South East Asia Studies, 1974, p. 12; apie Vakarų Vokietiją: Kienecker S. *Interethnische Ehen. Deutsche Frauen mit Ausländern Partner*, Munster: Lit, 1993, p. 135; Didžiojoje Britanijoje turima duomenų tik apie "baltuosius", kurie 1981 ir 1983 sudarė tarpusavyje 99.8% visų santuokų, žr.: Coleman D. *Ethnic Intermarriage*. In: *Minority, Population, Genetics, Demography and Health*, The Gordon Institute, 1992, p. 229.
- ²³ Motyl A. *Sovietology, Rationality, Nationality: Coming to Grips with Nationalism in the USSR*, New York: Columbia University Press, 1990, p. 48 - 50.
- ²⁴ Fletcher D. J. C. The Behavioral analysis of kin Recognition. Perspectives on Methodology and Interpretation. In: *Kin Recognition in Animals*, John Wiley, Chister, New York, 1987, p. 19 - 54; Wells P. A. Kin Recognition in Humans. In: *Kin Recognition in Animals*, John Wiley, Chister, New York, 1987, p. 395 - 417; Waldman B. Mechanisms of Kin Recognition. - *Journal of Theoretical Biology*, 128, 1987, p. 159 - 185.
- ²⁵ Waldman B. Mechanisms of Kin Recognition. - *Journal of Theoretical Biology*, 128, 1987, p. 167; Hepper P. G. Recognizing Kin: Ontogeny and Classification. In: *Kin Recognition*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, p. 259 - 277; Johnson G. R. The Role of Kin Recognition Mechanisms in Patriotic Socialization: Further Reflections. - *Politics and Life Sciences*, 8, 1, 1989, p. 62 - 69.
- ²⁶ Waldman B. Mechanisms of Kin Recognition, p. 180.
- ²⁷ Wells P. A. Kin Recognition in Humans, p. 407.
- ²⁸ Barash D. P. An Evolutionary Perspective. In: *Species Identity and Attachment: A Phylogenetic Evaluation*, New York: Garland STPM Press, 1981, p. 336 - 337.
- ²⁹ Tooby J. and Cosmides L. The Psychological Foundations of Culture. In: *The Adapted Mind. Evolutionary Psychology and the Generation of Culture*, Oxford University Press, New York, Oxford, 1992, p. 91 - 97.
- ³⁰ *Ibid.*, p. 103.
- ³¹ *Ibid.*, p. 71.
- ³² Hepper P. G. Recognizing Kin: Ontogeny and Classification, p. 274.
- ³³ *Ibid.*, p. 269.
- ³⁴ *Ibid.*, p. 271.
- ³⁵ Lumsden Ch. J. and Wilson E. O. *Genes Mind and Culture. The Coevolutionary Process*, Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1981, p. 86 - 87.
- ³⁶ Rotherdam M. J. and Phiney J. S. Introduction: Definitions and Perspectives in the Study of Children's Ethnic Socialization. In: Phiney J. S. and Rotherdam M. J. *Children's Ethnic Socialization. Pluralism and Development*, Newbury Park: Sage Publications, 1987, p. 15.; Irwin C. J. A Study In the Evolution of Ethnocentrism. In: *The Sociobiology of Ethnocentrism*, London & Sydney: Croom Helm, 1987, p. 153 - 156.
- ³⁷ Pinker S. *The Language Instinct. The New Science of Language and Mind*, London: Allen Lane, 1994.
- ³⁸ *Ibid.*, p. 138 - 39; Van den Berghe P. L. *The Ethnic Phenomenon...*, p. 32 - 33.
- ³⁹ Irwin C. J. A Study In the Evolution of Ethnocentrism. In: *The Sociobiology of Ethnocentrism*, London & Sydney: Croom Helm, 1987, p. 131 - 156; Shaw R. P. and Wong Y. *Genetics Seeds of Warfare. Evolution, Nationalism and Patriotism*, Boston: Unwin Hyman, 1989.
- ⁴⁰ Shaw R. P. and Wong Y. *Genetics Seeds of Warfare. Evolution, Nationalism and Patriotism*, Boston: Unwin Hyman, 1989.
- ⁴¹ Cavalli-Sforza L. L. Genes, People and Languages. - *Scientific American*, November 1991, p. 72 - 78.
- ⁴² Reynolds S. *Medieval Origines Gentium and the Community of the Realm*. - *History*, 68, 1983, p. 375 - 390.
- ⁴³ Prochaska A. *Codex epistolaris Vitoldi, magni ducis Lithuaniae (1376 - 1430)*. In: *Monumenta medii aevi rex gesta Poloniae illustrantia*, 1882, 6, p. 466 - 467, 1018.
- ⁴⁴ Fuller J. F. C. *Armament and History*, New York: Charles Scribner's Sons, 1945, p. 105.
- ⁴⁵ Bachrach B. S. *Medieval Military Historiography*. In: *Companion to Historiography*, London: Routledge, 1997, p. 203 - 220.
- ⁴⁶ Boone J. L. Competition, Conflict and Development of Social Hierarchies. In: *Evolutionary Ecology and Human Behavior*, New York: Aldine de Gruyter, 1992, p. 319.
- ⁴⁷ Gilpin R. *War and Change in World Politics*, Cambridge: CUP, 1981, p. 118 - 121.
- ⁴⁸ Posen B. R. Nationalism, the Mass Army, and Military Power. - *International Security*, 18, 2, 1993, p. 80 - 124.
- ⁴⁹ Van den Berghe P. L. *The Ethnic Phenomenon*, New York: Elsevier, 1981, p. 216 - 217.